

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра українознавства

О.М. Романуха

Оформлення правового статусу сучасного
українсько-російського кордону

Кривий Ріг
2019

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра українознавства

О.М. Романуха

Оформлення правового статусу сучасного
українсько-російського кордону

Монографія

Кривий Ріг
2019

УДК 341.222:[(477-04):((470+571)-04)]

ББК 67.412

Р69

Рекомендовано до видання Вченою радою Донецького національного університету економіки та торгівлі імені Михайла Туган-Барановського (протокол № 3 від 25.10.2018 р.)

Рецензенти:

Тодоров І.Я. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету

Задунайський В.В. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету

Ситник О.М. – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології і філософії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького

Романуха О.М.

Р69 Оформлення правового статусу сучасного українсько-російського кордону: моногр. / О.М. Романуха – Кривий Ріг : [ДонНУЕТ], 2019. – 82 с.

У роботі досліджено процес оформлення правового статусу сучасного українсько-російського кордону. Подано історичний екскурс його формування, розкрито особливості проходження переговорного процесу, щодо делімітації на сучасному етапі, проаналізовано досягнуті домовленості. Звернено увагу на проблемність делімітації українсько-російського кордону суходелом, розподілу акваторії Азовського та Чорного морів, визначення правового статусу Керченської протоки. Розглянуто питання демаркації спільної ділянки кордону та обставини, що заважали його швидкому вирішенню. Підкреслено пов'язаність питання делімітації та демаркації українсько-російського кордону з напрямком зовнішньополітичного вектору України та характером двосторонніх відносин України і Російської Федерації.

УДК 341.222:[(477-04):((470+571)-04)]

ББК 67.412

ISBN

©Романуха О.М., 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ СХІДНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ.....	7
РОЗДІЛ II. ДЕЛІМІТАЦІЯ ТА ДЕМАРКАЦІЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ СУХОДОЛОМ.....	17
РОЗДІЛ III. ДЕЛІМІТАЦІЯ АЗОВСЬКОГО МОРЯ ТА КЕРЧЕНСЬКОЇ ПРОТОКИ.....	46
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	73

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

МЗС – Міністерство закордонних справ
ООН – Організація Об'єднаних Націй
РФ – Російська Федерація
СНД – Співдружність незалежних держав
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УНР- Українська Народна Республіка
ЦР – Центральна Рада
ЦК РКП(б) – Центральний комітет російської комуністичної партії більшовиків
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
БСРР – Білоруська Соціалістична Радянська Республіка
ЦВК – Центральний виконавчий комітет
АСРР – Автономна Соціалістична Радянська Республіка
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична республіка
ДКНС – Державний комітет з надзвичайних ситуацій
ПВУ – Прикордонні війська України
КДБ – Комітет державної безпеки
МБ – Міністерство безпеки
ФПС – Федеральна прикордонна служба
ДАІ – Державна авто інспекція
США – Сполучені Штати Америки
НАТО – Північно-Атлантичний альянс
ПРО – Протиракетна оборона
ЦМКЗПУ – Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України
СПО – Спільна прикордонна операція
СОПЗ – Спільні оперативно-профілактичні заходи
РЖД – Російська залізниця
АР – Автономна республіка
ЗС – Збройні сили
РНБО – Рада з національної безпеки та оборони
СП – Спільне підприємство
КНР – Китайська Народна Республіка

ВСТУП

Кордон є важливою складовою державності. Він виступає одним з головних політичних та правових інститутів країни, що відповідає за цілісність державної території, розвиток економіки, рівень життя населення, кримінальну ситуацію. Чітко визначений та добре оформлений кордон є першою ознакою суверенності, територіальної цілісності, проявом поваги до своїх сусідів та демонстрацією бажання жити у мирі та дружбі. Зважаючи на вищесказане, з проголошенням незалежності України, питання правового оформлення та функціонування її кордонів набуло актуальності, особливо з колишніми республіками СРСР. Відсутність чітко визначеної лінії проходження кордону між ними вимагало проведення делімітаційних та демаркаційних робіт з нуля. Це зумовило необхідність вироблення і реалізації вивіреної та обґрунтованої внутрішньої і зовнішньої політики, що базувалась на системі загальноприйнятої світової практики.

Торкаючись питання кордонів необхідно надати чітке визначення терміну державний кордон. На сьогоднішній день існує багато тлумачень цього поняття. Так в Законі України «Про державний кордон» говориться: «державний кордон – це лінія і вертикальна площина, що проходить по цій лінії, які визначають межі території держави: суходолу, вод, надр, повітряного простору».¹ У наукових та навчальних виданнях державний кордон визначається як: «фактичні чи уявні лінії на суходолу, водному, повітряному просторі та в надрах, які окреслюють межі дії державного суверенітету, поширення територіального верховенства держави. Вони відділяють територію однієї держави від іншої, визначають межі державної території з усіма ресурсами, що є матеріальною умовою існування суспільства».² У «Словаре церковно-славянського і російського мови» датованого 1847 р. поняття «кордон» прирівнюється до слів «завершення», «межа», що відокремлюють одну землю від іншої.³ Незважаючи на певні відмінності у трактуваннях поняття, можна узагальнити і сказати: державний кордон – це лінія, яка встановлює просторові межі території держави (суші, вод, надр, повітряного простору) та межі дії її влади. Сама ж еволюція поняття прямо пропорційна економічному та політичному розвитку суспільства.

У національних законодавствах України та Російської Федерації даються майже однакові трактування поняття «державний кордон». Так, Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. визначає державний кордон як лінію і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії, котрі визначають межі території України, – суші, вод, надр,

¹ Закон Про державний кордон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

² Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : навч. посібник / Н.В. Пронюк. – К. : КНТ, 2010. – 280 с.

³ Граница: понятие и термины // Отечественные записки. – 2002. - №6. – с.23-26.

повітряного простору.⁴ В Законі Російської Федерації від 1 квітня 1993 р. «Про Державні кордони Російської Федерації» в 1 статті говориться: «Державний кордон Російської Федерації є лінія та вертикальна поверхня, що проходить по ній і визначає межі державної території (суші, вод, надр і повітряного простору) Російської Федерації, тобто просторові межі дії державного суверенітету Російської Федерації».⁵

Процедура оформлення державного кордону, згідно світової практики, передбачає проведення двох послідовних етапів: делімітація, демаркація:

- делімітація – це визначення в договірному порядку загального напрямку проходження лінії державного кордону з позначенням її на картах, схемах і планах. При делімітації складається докладний опис проходження лінії кордону, що виключає двояке тлумачення, із нанесенням її на карти і схеми (делімітаційні карти) за спеціально обраними і узгодженими природними чи штучними точками, або орієнтирами (ріками, ручаями, гірськими вершинами, хребтами і т.д.). Делімітаційна карта підлягає парафуванню і підписанню, вона також скріплюється гербовими печатками договірних сторін;
- демаркація – це проведення лінії державного кордону на місцевості з позначенням її спеціальними прикордонними знаками (пірамідами, стовпами, буями, створеними знаками, маяками і т.п.). Роботи з демаркації знаходяться під контролем представників суміжних держав і здійснюються прикордонними військами. При демаркації складається протокол – докладний опис проходження лінії кордону на місцевості зі схемами, фотографіями й описом кожного прикордонного знака та його відмінних характеристик (розміри, колір, характеристики вогнів і т.д.).⁶

Лише їх поетапне виконання надає перспективи повноцінного функціонування кордону. Це має велике значення оскільки серед усього загалу кордонів України, українсько-російський кордон є найдовшим з усіх кордонів України. З поміж кордонів Російської Федерації російсько-український відрізок посідає 4 місце. Тому об'єктивне вирішення даного питання важливе не лише для України, але й Росії. Його розв'язання автоматично підіймає міжнародний авторитет країн, сприяє збереженню миру і порядку в регіоні. Проте досягнення позитивного результату вимагає вирішення ряду проблем: різна міжнародна активність країн; спільність історії; змішаність населення в прикордонних районах; енергетична залежність України; анексія Кримського півострову; військовий конфлікт на Сході України; відсутність за часів СРСР чітко визначеної лінії міжреспубліканських меж. Так за даними Федерального агентства з облаштування державного кордону Російської Федерації загальна

⁴ Закон Про державний кордон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

⁵ Закон РФ от 1 апреля 1993 г. N 4730-I "О Государственной границе Российской Федерации" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://base.garant.ru/10103372/>

⁶ Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.

протяжність кордону з Україною становить 2 245,8 км з них 1 925,8 км проходять суходолом, а 320 км морем.⁷ За даними Державної прикордонної служби та Міністерства закордонних справ України протяжність кордону з Російської Федерацією становить 2 295 км з яких суходолом 1 974 км та морем 321 км. тощо.⁸ Як видно цифри, що наводяться відомствами близькі, але все ж таки відмінні. Значний вплив на делімітаційні процеси мають історичні фактори. Тривале перебування України та Російської Федерації в складі спільних держав, близькість культур призвели до тісних прикордонних інтеграційних зв'язків, провести кордон між якими сьогодні доволі складно. Та й сам факт формування українсько-російського кордону доволі складний у історичному та політичному відношення процес.

⁷ Сайт Федерального агентства по обустройству государственной границы Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://web.archive.org/web/20160306205547/http://rosgranitsa.ru/ru/activity/international/countries>

⁸ Українсько-російський кордон [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://www.dw.com/uk/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD/t-40000332>

РОЗДІЛ I

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ СХІДНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

При вивченні історичного процесу важливо чітко означити точку відліку досліджуваного питання. Аналізуючи суспільно-політичні, економічні та інші явища ми відштовхуємося від певних подій, законодавчих актів, особистостей. Досліджуючи ж історію розвитку міждержавних відносин ми беремо кордон, як основу двостороннього діалогу. Кордон в історії держави – це та базова площина, що не лише окреслює її території, позначає межі дії влади, культури, але й з'являється та зникає разом з країною. Сьогодні наука зробила великий крок уперед в питанні вивчення кордонів. Їх дослідженням займаються не лише історики, але й філософи, соціологи, геополітики. Кордон є занадто місткою науковою сферою, що включає в себе значну кількість різних аспектів: економічний, політичний, військовий, соціальний, культурний тощо. Взаємодіючи один з одним, вони постійно змінюють роль та функції кордону в житті країни, залишаючи його при цьому головним елементом суверенності та життєздатності держави.

З давніх часів людство ставило кордон у центр культурних, суспільно-політичних та економічних процесів. Відмежовуючи у такий спосіб своє від чужого, воно формувало унікальні культурні, політичні утворення, що залишали вагомий спадок у світовій історії. На той час кордон мав уявне значення (відсутність розпізнавальних стовпів чи інших огорож), дуже часто змінювався (у результаті військових походів) і визначався переважно силою. Проте фактором, що виступав основою його проведення завжди був етнічний принцип – територія проживання певної нації. Початок процесу формування кордонів варто вести з першого державного утворення – Антського союзу племен. Таку точку зору висловлювали історики М. Грушевський, М. Костомаров.⁹ Проживаючи на території Подніпров'я, р. Дністер вони накладалися на ареал проживання трипільських племен, продовжуючи тим самим формування української нації та державності. Розвиваючись політично, економічно, культурно з часом назва Анти (602 р.) змінилася на слов'яни, а на території їх племінного союзу виникла держава Київська Русь. У період свого політичного піднесення за часів правління Володимира Великого (980-1015 рр.) кордони Київської Русі сягали на сході верхів'я річок Оки і Волги, на південному сході – Сули, Північного Донця, Росі і Південного Бугу, на заході – Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німана, західної Двіни, на півночі – Чудського озера, Фінської затоки, Ладозького і Онезького озер. Проте, федеративний характер цього політичного утворення сприяв збереженню національних особливостей та подальшому формуванню української нації. Також це стало однією з причин феодальної роздробленості Руської державності та появи на території сучасної України Галицько-Волинського князівства. Включаючи у свої межі території Західної України, Наддніпрянщини, Причорномор'я, Сіверщини, воно охоплювало ареал

⁹ Костомаров М Две русские народности / М. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3 – С. 33-80.

проживання праукраїнців та майже співпадало з межами сучасної України. У подальші часи формування українських кордонів не пов'язувалося з українською державністю, оскільки її землі перебували у складі іноземних держав: Литовському князівстві, Речі Посполитої. Лише в XVII ст. під час гетьманування Б. Хмельницького державність вдалося поновити. Не дивлячись на те, що українські гетьмани зазначали її кордони по Галич, Львів, Хотин і, навіть, Віслу, насправді ж вона обіймала ледве 300 тис. км².¹⁰ Перебуваючи у постійних війнах з Польщею, Кримським ханством, складних стосунках з Московським царством відстояти самостійність не вдалося, проте було заявлено про певні території проживання нації. Додавалися до цього і геополітичні аспекти. Розширення впливу України на території Білорусії, Молдавського князівства не відповідало планам великих країн того часу, що і стало причиною ліквідації гетьманської України.

Суттєве розширення території проживання українців відбулося у XVIII-XIX ст. Саме тоді українські землі, в результаті трьох поділів Польщі, перейшли до складу Російської (80%) та Австрійської (20%) імперій. Оскільки на Заході щільність заселення була високою то кардинальних змін там не відбулося. Розширення ареалу проживання українців переважно йшло за рахунок Південно-Східних територій. Приймаючи активну участь у розбудові Російської імперії, українці заселяли землі колишнього так званого «Дикого поля», доходячи до Північного Кавказу, Криму на Південь та Курська і Воронежа на Схід. Цьому сприяли не лише природні міграції простих селян, але й переселення залишків запорозьких козаків, кріпосних, як з України так і Росії. У 1913 р. українські землі в складі Російської імперії охоплювали межі дев'яти губерній: Київської, Волинської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської і Чернігівської. Однак початок XX ст. вніс певні корективи.

Послаблення Російської імперії в результаті її участі в Першій світовій війні, зречення Миколи II заклало передумови відродження української державності. Проголошення Центральної Ради (ЦР), як представницького органу українського народу, відкрило новий етап формування сучасних кордонів України. Намагаючись чітко окреслити межі своєї компетенції, Центральна Рада намагалась розпочати перемовини з Тимчасовим урядом. Тому у травні 1917 р. до Петрограду від'їздить українська делегація. Домагаючись визнання Центральної Ради як органу місцевого самоуправління, українська делегація означила і межі поширення своєї влади. Це були дев'ять губерній, а також Хотинський і частина Аккерманського повітів Бессарабії, східні частини Холмської губернії і західні Области війська Донського, Чорноморської, Ставропольської та Курської губернії. Згодившись визнати за Україною Київщину, Полтавщину, Поділля, Волинь і Чернігівщину, комісія відмовилася обговорювати це питання коли справа торкнулася південних губерній і Харківщини. Зважаючи на такий хід

¹⁰ Кубійович В. Територія України і суміжних земель. Видання 2 / В. Кубійович. – Краків-Львів. – 1943. – С. 18-20.

перемовин, а також прагнення українського народу до самовизначення, Центральна Рада прийняла I універсал (10 червня 1917 р.). У його змісті зазначалося: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на свої землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори». Проголошення автономії України вимагало логічного визначення меж автономії та встановлення хоч і формальних але кордонів.¹¹

Можливість ускладнення ситуації спонукало Тимчасовий уряд до зустрічі з представниками Центральної Ради в червні-липні 1917 р. Вироблений під час перемовин компроміс знімав напругу у двосторонніх відносинах та покладався у зміст II універсалу. Проте досягнуті домовленості мали певні організаційні вади, найбільшою з яких була відсутність згоди у питанні про межі компетенції українського уряду та адміністративні кордони України.¹²

Це стало причиною того, що Тимчасовий уряд 4 серпня 1917 р. пішов на порушення попередніх домовленостей та видав «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». Нею не лише обмежувалися політичні права Центральної Ради, але й межі її компетенції: Київською, Волинською, Подільською, Полтавською, Чернігівською губерніями (за винятком Мглинського, Суражського, Стародубського та Новозибківського повітів).¹³ Розгортання дискусії з цього приводу ставило під загрозу існування ЦР, проте більшовицький переворот, проголошення більшовицької України у Харкові та початок нею війни з УНР змінили хід подій. Втрачаючи позиції у боротьбі з більшовиками, ЦР йде на союз з Німеччиною і підписує з нею Брестський мир. Допомога останніх продовжила існування української державності та поновила на порядку денному українсько-російських відносин питання кордонів. Приєднавшись, під тиском Німеччини до Брестського миру 3 березня 1918 р. Росія у 6 статті документу визнавала уряд Української Народної Республіки, зобов'язувалася вивести з території України свої війська і розпочати переговори з нею про підписання мирного договору і встановлення державних кордонів.¹⁴

Продовжити діалог щодо встановлення українсько-радянського кордону Центральній Раді не судилося. 29 квітня 1918 р., за підтримки німців, Гетьман П. Скоропадський в результаті державного перевороту приходить до влади. Саме тоді, 23 квітня 1918 р., у Києві відбулася перша

¹¹ Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html>

¹² Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-2.html>

¹³ Конституційні акти України. 1917-1920 : Невідомі конституції України / наук. ред. і упоряд. Ю.Д. Прилюк, В. Ф. Жмир. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

¹⁴ Конституційні акти України. 1917-1920 : Невідомі конституції України / наук. ред. і упоряд. Ю.Д. Прилюк, В. Ф. Жмир. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

зустріч делегацій України та Росії. Російську делегацію на ній очолювали Х. Раковський та Д. Мануїльський, українську – Генеральний суддя С. Шелухін. Під час переговорів каменем спотикання стали Південно-східних територій сучасної України. Спираючись на той факт, що на початку лютого 1918 р. там була проголошена Донецько-Криворізька Республіка, яка увійшла як автономна частина до Російської Федерації, представники більшовицької Росії наполягали на приналежності цих територій до них. До її складу входили Харківська і Катеринославська губернії колишньої Російської імперії та прилеглі до них промислові райони Облaсті Війська Донського. Українська сторона, апелюючи до старого адміністративного ділення Російської імперії, наполягала на українськості цих земель.

Вирішити це питання допомогло втручання у переговорний процес Німеччини. На тристоронній зустрічі, що відбулася того ж місяця в Курську, була вже визначена демаркаційна лінія. Вона проходила через Сураж-Унечу-Стародуб-Новгород-Сіверський-Глухів-Рильськ-Колонтаївку-Суджу-Беленіхіно-Куп'янськ. Проте українська сторона не вважала цю лінію своїм кордоном.¹⁵

Запропонована межа не співпадала з територією етнічного розселення українців. Причина цього – відмінність підходів у визначенні лінії кордону. Голова української делегації С. Шелухін пропонував, як загальний підхід, застосовувати етнографічний принцип і лише в окремих випадках враховувати стратегічну та економічну доцільність. Російські представники – Х. Раковський, принцип самовизначення населення тих чи інших територій. Після тривалої дискусії сторони дійшли компромісу і 22 червня погодили текст резолюції. У ній зазначалось, що при вирішенні питання про межі, делегації будуть «...спиратися на етнографічний принцип і виходячи з нього, згодні встановити державний кордон договором про мир, причому в окремих зазначених в тому договорі спірних місцевостях... розпочати організоване і вільне запитання населення задля остаточного встановлення державного кордону в тих місцевостях».¹⁶

Після досягнення загальних принципів та підходів у роботі розпочалося обговорення проектів. За проектом української делегації кордон мав проходити від Вигонівського озера прямою лінією на Жлобин, далі до м. Болсуни, потім по губерніяльній межі Чернігівщини до м. Почеп, звідти по р. Судость знову губерніяльною межею до Мосходочної, відтак до Трубчевська, звідси по річках Нерусь і Сев попри Сева до Свапи напрямком на Пересвітву, далі річками Свапа і Сейм попри Курськ до Орлика, потім повітовою межею попри Репівку до Коротояка. З Коротояка Доном до м. Можайського, а звідти до устя Іскорця і ричкою Березівкою до того місця,

¹⁵ Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов. В 3 т., 4 кн. Т. 1. Кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической директории / АН УССР. Ин-т истории; Арх. упр. УССР. Центр. гос. арх. Октябрьской революции и соц. строительства УССР; Редкол.: С.М. Короливский (отв. ред.) и др.; Ред. тома И. К. Рыбалка. – К.: Наук. думка, 1967. – 875 с.

¹⁶ Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В.Боечко, О.Ганжа, Б.Захарчук. – К.: Основа. – 1994. – С. 23.

де течія Березівки близько підходить до ріки Битюг. Рікою Битюг попри Стару Чиглу і Верхоштанку губерніальною межею до Підгорного (на р.Єлані). З Підгорного до Троїцького, а далі ріками Савалі, Єлань, Хопра до його устя на Дону. Доном на Н.-Кривського, звідти по рікам Кріуті і Чир до хутора Артемова, далі на ріку Гнилу, нею до хутора Обривського, а звідти до устя Калитви річкою Дінцем. Рікою Білою Мокрою по східній адміністративній межі Таганрозького повіту до Верх. Крипінського. Рікою Кріпкою до Генеральського мосту. Від Генеральського мосту на м. Нахичевань і до Азовського моря Доном. Тобто, за попереднім задумом, до України мали відійти 10 повітів Воронежської, Курської та Орловської губерній, чотири північні повіти Чернігівської губернії, що знаходились на той час у складу Росії, та третина Донської області.¹⁷

Однак погодитися на нього російська сторона відмовилася. Етнографічний принцип, який раніше був прийнятий обома сторонами за основу, раптово почав відкидатися. Російська делегація запропонувала власний варіант згідно якого кордон мав пройти значно західніше української етнографічної межі. В деяких місцях ця різниця доходила до 125-200 верст. Згідно з ним у складі Росії залишалися не лише частини Курщини і Воронежчини, а й мали відійти від України значні території Чернігівщині, Харківщині і Катеринославщини. Наприклад на Катеринославщині кордон мав проходити по лінії: Вовчанськ – ст.Тополя далі по межі Куп'янського повіту до Нижньої Серебрянки. Потім по річці Айдар до Старобельська. Звідти на Ново-Айдар – Калинівські хутори (біля Бахмута) – Государів Байрак – ст.Ясиновата. Потім по річці Кальміус до Маріуполя. Українська сторона відмовляється прийняти цей варіант.

Використовуючи складне становище Німеччини, а також не бажаючи йти на поступки Україні, Російська Федерація, 27 липня 1918 р., в особі члена російської фінансово-політичної комісії в Берліні Ю. Ларіна, заявляє про свою відмову від зобов'язань згідно Брестського миру якщо Німеччина і надалі буде підтримувати уряд П.Скоропадського та його претензії на чотири північних повіти Чернігівської, Курської, Воронежської губернії, Донську область та Крим, певну частину Катеринославської та Харківської губернії.

Реагуючи на заяви, українська сторона робить маневр в якому відмовляється від претензій на Орловську та ін. губернії, одночасно з цим розпочинає перемовини щодо проведення кордону з Великим Військом Донським та Кримом. Такий перебіг подій був негативно сприйнятий російською стороною і використаний 3 жовтня 1918 р. для припинення своєї участі в них.

Таке рішення України обумовлювалося тогочасною політичною ситуацією. Дон і Крим декларували себе як самостійні політичні утворення, що прагнули до чіткого встановлення меж компетенції їх урядів. Визначення проходження лінії кордону України та Дону відбувалося результативно. Українська делегація відразу надала свій варіант проходження лінії кордону

¹⁷ Там же.

понад річкою Калитва. Аргументом такої позиції було те, що ця територія до 1887 р. входила до складу Катеринославської губернії. Крім того, переважну частину її населення складали українці. Однак переговорний процес змінив акценти. У результаті дискусій було домовлено, що державний кордон буде визначатися колишньою адміністративною межею, яка відділяла Україну від Області Війська Донського, цебто межею були кордони Катеринославської, Харківської і Воронежської губерній, з невеликим відхиленням у районі Маріуполя, де сторони визнали за потрібне прилучення до України певної площі на Схід, в цілях забезпечення єдності адміністративно-господарського управління міста й порту з його околицями.¹⁸ Спірні території залишалися згідно договору в тимчасовому користуванні донського уряду: залізниця Чертково-Ліски і Ліски-Поварино. Окремий пункт стосувався становища українського населення на території Всевеликого Війська Донського. В договорі зазначалось, що воно «...дістає усі права щодо своєї мови, школи й культури, як і всі інші громадяни, які належать до козацького стану». 18 вересня між двома урядами була укладена окрема угода стосовно господарського життя Таганрозького промислового району. Керівництво ним мала здійснювати центральна донсько-українська комісія, яка знаходилась в Харкові. Партнери мали в ній паритет голосів. Розкриваючи причини поступки з боку українського уряду, активний учасник цих подій, міністр закордонних справ Д.Дорошенко пізніше писав, що «українське правительство вважало, що краще мати на Дону українську іриденду і тим самим розбудовувати національну самосвідомість серед українського населення Дону, ніж мати в себе донську і тим самим російську іриденду».¹⁹

Не менш інтенсивно проходив переговорний процес і щодо приєднання Криму. Гетьманату вдалося швидко досягти домовленості з цього питання і виробити проект угоди. У першому пункті документу наголошувалось, що Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю. В компетенцію українського уряду мали передаватися зовнішня та митна політика, керівництво армією і флотом. Спільною була фінансова система, експлуатація залізниць, пошти і телеграфу. Кримський край одержував свій крайовий уряд, народні збори, які розробляли місцеве законодавство, а також адміністрацію, і статс-секретаря в справах Криму при Раді Міністрів Української Держави. Передбачалось, що півострів матиме і свій власний бюджет. Ці умови мали бути розглянуті і затверджені курултаєм та з'їздами національних і громадських організацій Криму. Однак повстання Директорії проти гетьмана П. Скоропадського, що розпочалось у листопаді 1918 р., поклало край намірам приєднання Криму до України. У квітні 1919 р. в Криму, за винятком Керченського півострова, відновилася радянська влада. 22 квітня 1919 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про створення Кримської Радянської Республіки у складі РСФРР.

¹⁸ Дорошенко П. Історія України 1917-1923 рр. У 2-х т. Т.2 Українська Гетьманська держава 1918 р. / П. Дорошенко. – Ужгород. – 1930. – С. 174. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.hurtom.com/culture/books/other/7148-doroshenko-d.-storja-ukrani-1917-1923.html>

¹⁹ Там же.

Змінивши Гетьманат, Директорія так і не змогла відстояти українську державність, а з нею вирішити питання східних кордонів України. Опинившись у так званому «трикутнику смерті», міжнародній ізоляції, С. Петлюра був змушений припинити боротьбу і констатувати затвердження на території України більшовицької влади. Незважаючи на це, дискусії щодо проходження українсько-російського кордону продовжували виникати і при більшовицькому уряді України. Ще під час громадянської війни Рада Народних Комісарів (РНК) України йде на поступки та відмовляється від етнічного принципу визначення кордонів з Російською Федерацією і погоджується провести його по старим губернським межах. Це було закріплено договором від 10 березня 1919 р.: «Договір про кордони з Російською Соціалістичною Радянською Республікою».²⁰ Виключення становили Крим – кордон з яким проходив по Перекопському перешийку, і Новозибківський повіт, де він мав пройти від крайнього пункту західного адміністративного кордону Чернігівської губернії в східному напрямку від місця злиття річок Снови і Істриця біля міста Тарська (на українському боці) по річці Снов і її притоці Ревні до хутора Коссовича на південно-західній межі Стародубського повіту. Після цих подій питання кордонів не підіймалося протягом тривалого часу.

Поштовхом до нових змін стала адміністративно-територіальна реформа 1923 р. Згідно неї передбачалося (виходячи з економічної доцільності) утворити області, округи, райони. Унаслідок цього українська сторона подала пропозиції щодо включення до складу України земель які були заселені у більшості українцями. Зважаючи на делікатність цього питання, Центральний Виконавчий Комітет створив спеціальну комісію для врегулювання кордонів РСФРР, УСРР та БСРР. До її складу входили представники трьох республік під головуванням голови ЦВК Білорусії О.Черв'якова. Перше засідання комісії відбулося 1 липня 1924 р. На початку роботи було ще раз підкреслено, що при визначенні кордонів етнографічний принцип залишається основним. Проте, хід переговорів засвідчив протилежну тенденцію. В результаті дискусій був запропонований наступний варіант договору. Передбачалося включити до складу УСРР Путивльський, Грайворонський (за винятком Бутовської волості) і Белгородський повіти, а також чотири волості Корочанського, три Новооскольського і одну Суджанського районів Курської губернії. Від Воронезької губернії – лише один Валуйський повіт. Саме тоді, не зважаючи на переважно українське населення, лише з економічних і адміністративних мотивів запропоновано залишити у складі РСФРР Рильський, Суджанський (за винятком однієї волості), Корочанський (за винятком чотирьох волостей), Новооскольський (без трьох волостей) повіти Курської губернії та Острогозький, Росошанський, Богучарський, Павлівський, Калачевський повіти Воронезької губернії.²¹

²⁰ Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В.Боечко, О.Ганжа, Б.Захарчук. – К. : Основа. – 1994. – С. 42

²¹ Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В.Боечко, О.Ганжа, Б.Захарчук. – К. : Основа. – 1994. – С. 52

Протестуючи проти цього варіанту договору, українська сторона намагалася тиснути через що О.Черв'яков передав це питання на розгляд політбюро ЦК ВКП(б), де проект постанови Союзної комісії зазнав змін. Відповідно рішення політбюро, до складу УСРР повинні були відійти лише Семенівська волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, с.Зноб Трубчевського повіту, ряд поселень Севського повіту, весь Путивльський повіт, Криничанська волость Суджанського повіту і південна частина Муромської волості Курської губернії, а також Троїцька волость і частина Уразівської волості Валуйського повіту Воронежської губернії. Це рішення з доповненнями і уточненнями було покладено в основу прийнятої 16 жовтня 1925 р. постанови ЦВК СРСР «Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою».²² Кордон з РСФРР мав йти річкою Сіверський Донець, розділяючи Сорочинський район, аж до впадіння в неї р. В.Каменки. Станція Гундорівська в визначених кордонах землекористування відходила до РСФРР. Далі кордон йшов по річці В.Каменці між землекористуваннями радгоспу «Червона могила» та хуторами Ковалево, Платово і Гуково. Звідси він продовжувався до Таганрозької округи і далі по старому окружному кордону Шахтинського і Таганрозького округів на протязі п'яти верст у напрямку р.Тузлов по районному кордону між Голодаївським і Дмитрівським районами аж до р. Міус. Потім річкою Міус по кордону землекористування між селами Маринівка, Григорівка і Голодаївка, так що села Маринівка і Григорівка залишалися в межах УСРР, звідси по кордонах землекористування німецьких колоній Вішлерівка, Мариенгейм та Густав Фельд і Амвросіївського району до р.Середній Єланчик. Тут кордон встановлювався по землекористуванню села Покрово-Кирейки, хуторі В. Катеринославського і Слюсарєво до балки Грузький Єланчик і далі до кордону Маріупольської округи.

Один з розділів постанови стосувався розмежування між УСРР та Північно-Кавказьким Краєм РСФРР. Це питання набуло актуальності наприкінці 1923 р., коли крайовий виконком та Південно-Східне бюро ЦК РКП(б) почали наполягати на приєднанні Таганрозької і Шахтинської округ України. У 1924 р для вивчення ситуації було створено комісію, до складу якої увійшли від України М. Полоз, О. Буценко та ін. Незважаючи на недостатню етнографічну і економічну обґрунтованість, політбюро ЦК РКП(б), 11 липня 1924 р., прийняло рішення про приєднання Таганрозького і Олександро-Грушевського (Шахтинського) округів до Північно-Кавказького Краю РСФРР. Таке рішення викликало незгоду

²² Постановление ЦИК СССР «О урегулировании границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой» // Известия. – 1925. – 16 октября.

політбюро ЦК КП(б)У, яке почало наполягати винести питання на розгляд пленуму ЦК РКП(б). Однак, результату це не принесло.²³

16 жовтня 1925 р. приймається постанова про зміни українсько-російського кордону. Згідно неї до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278 081 чоловік, у той час як від України було відторгнено територію з населенням 478 909 чоловік. Поза межами республіки залишилась значна кількість українців. Для запровадження в життя постанови ЦВК СРСР була створена паритетна комісія, яку очолив С.Тер-Габріелян, а на місцях 8 приймально-здавальних комісій, що мали вирішувати майнові та фінансово-бюджетні питання. Їх склад формувався з представників всіх зацікавлених сторін.

Непродуманість окремих пунктів постанови ЦВК СРСР викликала нові територіальні суперечки. Особливо гострий конфлікт виник навколо залізничної станції Чортково Таганрозької округи. Кордон тут проходив по залізничній колії, розрізаючи навпіл не лише базар хутора Милового, а й саму станцію таким чином, що станційний будинок знаходився на боці РСФРР, а всі пакгаузи на іншому - в УСРР. Це створювало ненормальне становище: 90% вантажів, які відправлялись із Чорткова йшли за рахунок Старобільської округи України і лише 10% за рахунок Донецького району РСФРР.

Формування сучасного українсько-російського кордону завершилося у 1954 р. передачею Кримського півострову. Відокремивши його від України в 1919 р., а 18 березня 1921 р. створивши там Кримську АСРР, більшовицьке керівництво керувалося в першу чергу політичними, а не економічними мотивами. Проте складна господарська ситуація в якій опинився півострів, особливо після Великої Вітчизняної війни, спонукали уряд СРСР до повернення його назад. Росія, не маючи сполучення з півостровом суходолом, не могла налагодити економіку, соціальну сферу, тощо. Це вимагало великих ресурсів. Виходячи з цього, після численних зустрічей та обговорень, 26 квітня 1954 р. Верховною Радою СРСР приймається закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР». Він мав усього два пункти: 1. Затвердити Указ Президії Верховної ради СРСР від 19 лютого 1954 року про передачу Кримської області з складу РРФСР в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки. 2. Внести відповідні зміни в статті 22 і 23 Конституції СРСР».²⁴

Отже, формування східних кордонів України довготривалий та складний процес, що розтягнувся на багато століть і був невід'ємно пов'язаний з формуванням української нації. Проходячи різні стадії етногенезу, українці опинялися в певних геополітичних умовах, що стимулювали їх до розселення на Південь та Схід. Цьому сприяли: щільність заселення Європи; культурні та релігійні тиски сусідніх країн; бажання створення власної державності та пошук вільних просторів для реалізації цієї

²³ Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В.Боечко, О.Ганжа, Б.Захарчук. – К. : Основа. – 1994. – С. 57

²⁴ Романуха О.М. Хрестоматія з історії України : для студ. екон. та торг. профілю / О.М. Романуха. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. – С. 258.

мети. Мігруючи, під тиском даних обставин, українці заселяли вільні простори, формуючи тим самим умови для подальшого визначення східних кордонів України. В часи першого модерну (XIX ст.) на існуючі етнічні принципи лягли комунікаційні фактори комерційної та господарської діяльності. Зв'язок заселених українцями земель відбувався за рахунок активізації господарського розвитку та торгівлі. В свою чергу це обумовило посилення ролі культури та її виходу, в умовах складної духовної ситуації, на перше місце. Вона стала інтегруючим елементом, що остаточно зв'язав українців як націю та виніс на порядок денний їх буття питання державності і кордонів. Можливість реалізації цих планів була частково втілена в життя у часи національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Уряди Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, використовуючи внутрішню та зовнішньополітичну ситуацію, проводили роботу по встановленню лінії кордону, що майже повністю охоплював етнічні території України та Кримський півострів. Все ж утвердження в Україні влади більшовиків, проголошення УСРР та її входження до складу СРСР, змінило хід подій. Являючи собою могутню в промисловому, економічному, транспортному, геополітичному відношенні республіку, Україна не вписувалася у загальнорадянську модель централізованого управління, що вперше було продемонстровано під час обговорення проектів майбутнього Союзу. Розуміючи це, шляхом адміністративних реформ та різних обговорень Україна несе територіальні втрати, що не лише економічно позначилися на її стані, але й гальмували перспективи росту її регіонального впливу. Як наслідок, поза межами України опинилися сотні тисяч українців, що не бажали цього. Враховуючи це можна зазначити, що складність формування сучасних Східних кордонів України обумовлювалась не лише економічними, політичними та військовими факторами, але й культурними, географічними та геополітичними. Перебуваючи на порубіжні Європи та Азії Україна постійно опинялась перед необхідністю інтеграційного вибору, часто ставала буферною зоною, зазнавала впливу та віянь з обох боків. Саме цивілізаційний вплив обумовлював активність переселенської політики чи початок політичної боротьби. Закономірним та логічним є і сам ареал розселення українців. Покладаючи в основу своєї культури елементи сільського господарства, українці віддавали перевагу, при виборі місця проживання, родючості землі. Тому не дивно, що більшість ареалу їх розселення є степ, лісостеп.

РОЗДІЛ II. ДЕЛІМІТАЦІЯ ТА ДЕМАРКАЦІЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ СУХОДОЛОМ

Передумови оформлення правового статусу сучасного українсько-російського кордону почали формуватися в останні дні існування Радянського Союзу. Розпочата М. Горбачовим модернізація країни виявила багато організаційних недоліків її функціонування та нагальну потребу зміни ситуації. Результатом цього стало прийняття республіками СРСР декларацій про державний суверенітет. Українська СРС прийняла цей документ 16 липня 1990 р., РСФРР - 12 червня 1990 р.²⁵ Встановлюючи цими документами на своїх територіях верховенство національних урядів, вони тим самим намітили шлях до розбудови власних державностей, визнання територій та повагу до суверенних прав інших радянських республік. На думку Голови Державного Зібрання Республіки Саха (Якутія) Російської Федерації В. Басигісова, проголошення колишніми республіками СРСР декларацій про державний суверенітет було обумовлено тим, що: «в обстановці панування загальнонародної власності проявилася невиліковність розподільних стосунків. Централізація всього і вся, досягнута в результаті грандіозних зусиль, проявила себе як момент, що сковує розвиток. Раніше дружба народів була безперечною ідеологічною перевагою соціалізму, але коли з'явилися перші збої у взаєминах між народами, виявилось, що СРСР втратив свої переваги».²⁶

Утвердження влади національних урядів сприяло активізації двосторонніх контактів. Цього вимагала необхідність вирішення як економічних, політичних так і територіальних питань. Першою угодою в цьому плані був підписаний 19 листопада 1990 р. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою, що визначав базові принципи подальшої співпраці. Важливим пунктом у документі стало визнання в 6 статті територіальної цілісності республік в нині існуючих у межах СРСР кордонах. При цьому в 7 статті договірні сторони визнали необхідність створення системи колективної безпеки, а також активізацію співробітництва держав у галузі оборони і безпеки з урахуванням прагнення Сторін до подальшого зміцнення миру.

Законодавчі зміни стимулювали проведення організаційних перебудов (реорганізація КДБ та виділення з його структури в окреме відомство Комітету з охорони державного кордону СРСР), що співпали у часі з остаточним розпадом Радянського Союзу. Політична криза, спроба державного перевороту Державного комітету з надзвичайної ситуації

²⁵ Декларация о государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Социалистической Республики // Ведомости СНД и ВС РСФСР. – 1990. – №2. – С.22.; Декларация про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – N 31. – С.429.

²⁶ / Басыгысов В. Декларация о государственном суверенитете Российской Федерации как источник развития современной России / В. Басыгысов // Ил-Тумэн. – 2009. – №6. – С.2

(ДКНС) стали причиною проголошення незалежності України та початку власного шляху розвитку.

В правовому оформленні сучасного українсько-російського кордону можна виокремити декілька етапів: 1) 1991-1996 рр. – формування власного зовнішньополітичного курсу та проведення внутрішньодержавних перебудов; 2) 1996-2003 рр. – початок переговорного процесу та підписання угоди про делімітацію кордону суходолом; 3) 2004-2010 рр. – розвиток переговорного процесу, щодо демаркації кордону; 4) 2010-2014 рр. – підписання угоди про демаркацію кордону, початок польових робіт; 5) 2015-2018 рр. – загострення двосторонніх відносин України та Російської Федерації, неможливість вирішення питання демаркації та делімітації спільної ділянки кордону через анексію Криму та військовий конфлікт на Сході України.

Розбудовуючи власні державності, Україна і Російська Федерація зіткнулися з рядом проблем від вирішення яких залежала життєздатність їх суверенітету. Тому не дивно, що початок 90-х років ХХ ст. не приніс очікуваних результатів у вирішенні питання делімітації українсько-російського кордону. На фоні складної оперативної обстановки, що сформувалася під впливом розпаду Радянського Союзу: боротьба за політичну владу; економічна криза; забезпечення територіальної цілісності пострадянських держав, розгортання етнічних конфліктів у Придністров'ї та Кавказі, Київ і Москва не поспішали з прийняттям рішень (не наважувалися на цей крок в силу власних зовнішньополітичних інтересів).

Формуючи власну лінію розвитку, Україна прагнула до автономності, нейтралітету, рівності, при одночасній присутності у складі Співдружності Незалежних Держав (СНД). Російська Федерація, зважаючи на свій потенціал та певного роду послаблення, що з'явилося у результаті розпаду СРСР, намагалася форсувати нові інтеграційні процеси, замикаючи на собі роль головного гравця. Саме різне бачення вирішення одних і тим самих проблем призвели до затягування розв'язання питання та появи перших ускладнень.

26 серпня 1991 р. український політиком здивувала заява прес-секретаря Президента Російської Федерації П. Воцанова: «В останні дні у ряді союзних республік проголошена державна незалежність, заявлено про вихід з Союзу РСР. Можливі і інші рішення, що істотно міняють баланс стосунків у рамках єдиної Федерації. У зв'язку з цим уповноважений Президентом РРФСР зробити наступну заяву. Російська Федерація не ставить під сумнів конституційне право кожної держави і народу на самовизначення. Проте існує проблема кордонів, врегульованість якої можлива і допустима тільки за наявності закріплених відповідними угодами союзницьких стосунків. У разі їх припинення РРФСР залишає за собою право поставити питання про перегляд меж. Сказане відноситься до усіх суміжних республік, за винятком трьох прибалтійських (Латвійською, Литовською, Естонською), державна незалежність яких вже визнана Росією, чим підтверджене

вирішення територіальної проблеми в двосторонніх стосунках».²⁷ Подібні заяви російських політиків були негативно сприйняті представниками інших пострадянських республік та розцінені як внутрішньополітичні маневри. Концентруючи у своїх руках важелі впливу, керівництво Російської Федерації, в умовах економічного занепаду, просто не могло заявити електорату про втрату колишньої могутності і розрив зв'язків з Україною. Це могло бути використане опозиційними силами для отримання перемоги у політичній боротьбі.

Нейтралізувати такі висловлювання частково вдалося підписавши у Біловезькій пущі в грудні 1991 р. угоду про ліквідацію СРСР та створення нової міжнародної організації – Співдружність незалежних держав (СНД).²⁸ В угоді закріплювалося положення про взаємне визнання і поважання територіальної цілісності країн-учасниць Співдружності, недоторканості їх кордонів. У заяві Верховної Ради України 20 грудня 1991 р. з приводу Угоди про Співдружність незалежних держав зазначалося: «Кордон між Україною – з одного боку, та Росією і Білоруссю – з іншого, є державним кордоном України, який є недоторканим. Лінія його проходження визначена Договором між Україною і Росією 1990 р. лишається незмінною незалежно від того, чи є Україна стороною Угоди, чи ні».²⁹

Невдовзі громадськість здивувала заява голови Міністерства закордонних справ Росії (МЗС) Є. Примакова. Він висловив думку про те, що кордони держав, які утворились після розпаду СРСР, не фіксуються і не гарантуються Гельсінськими домовленостями. Це викликало негативну реакцію у більшості урядів пострадянських республік і було розцінено, як закладання ідеологічного підґрунтя до майбутніх територіальних переділів, нового перекроювання кордонів. Саме таку оцінку надали голови низки делегацій під час Лісабонського саміту ОБСЄ. Імовірніше, подібні заяви відігравали роль інформаційних попереджень, натяків і були елементами гри. Не впливаючи на загальний розвиток міждержавних відносин, вони залишалися обабіч переговорного процесу, який тільки починався. Однак необхідність, якнайшвидше, надання державному кордону України правового статусу ставало беззаперечним.

Переговорний процес щодо вирішення питання оформлення українсько-російського кордону активізувався у 1992 р. До цього моменту жодної активності не проявляла навіть Україна. Це обумовлювалося необхідністю формування власної законодавчої бази, виконавчих органів влади. Так 12 вересня 1991 р. в Україні був прийнятий Закон «Про правонаступництво України». У ньому вперше було офіційно проголошено лінію державного кордону України: «Державний кордон Союзу РСР, що

²⁷ Заявление пресс-секретаря Президента Российской Федерации П. Вошанова // Российская газета. – 1991. – 27 августа. – С.2.

²⁸ Угода про створення Співдружності Незалежних Держав. Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_077

²⁹ Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про співдружність незалежних держав. Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2003-12>

відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України».³⁰ 4 листопада 1991 р. його було доповнено Законом «Про державний кордон України». У ньому не лише було надано визначення терміну «Державний кордон», але й сформульовано головні завдання, що на нього покладаються та принципи діяльності прикордонних відомств. У 2 статті документу Україна зобов'язалась визнавати межі державного кордону не лише внутрішніми законодавчими документами, але й міжнародними договорами.³¹

Відповідальним органом виконавчої влади, щодо оформлення та функціонування державного кордону, став Державний комітет у справах охорони державного кордону України. Його було створено 4 листопада 1991 р. згідно Закону «Про Прикордонні війська України». У документі проголошувалося створення Центрального органу управління Прикордонних військ України – Державного комітету у справах охорони державного кордону України. 1 грудня 1992 р. розпорядженням Президента України Л. Кравчука прийнято «Положення про Державний комітет у справах охорони державного кордону України». У ньому визначались головні завдання якими мав керуватися комітет у своїй діяльності: реалізація державної політики з прикордонних питань; участь у розробці й реалізації загальних принципів правового оформлення і охорони державного кордону України та її виключної (морської) економічної зони; вдосконалення системи заходів щодо забезпечення їх недоторканності; здійснення функцій центрального органу управління Прикордонними військами України.³²

Протягом перших років свого існування відомство займалося вирішенням нагальних проблеми, пов'язаних з оформленням українських кордонів: напрацюванням нормативно-правової бази їх функціонування, комплектуванням, формуванням організаційно-штатної структури, організацією прикордонного контролю на кордоні з Російською Федерацією, нарощенням зусиль з охорони морської ділянки.

З метою покращення організаційної структури, необхідністю підвищення оперативності управління частин і з'єднань ПВУ на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 4 травня 1992 р. №221-03 та наказу Голови Держкомкордону від 8 травня 1992 р. №042, при відомстві були створені регіональні структурні підрозділи – Північно-Західне (з дислокацією у м. Львові), Південне (м. Одеса) та Південно-Східне (м. Харків) управління (з грудня 1995 р. їх перейменовано в напрями).³³ Значна увага почала приділятися роботі по створенню контрольних-пропускних пунктів. 22 червня

³⁰ Закон про правонаступництво України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>

³¹ Закон про державний кордон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

³² Положення про Державний комітет у справах охорони державного кордону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071/2000>

³³ Сайт Державної прикордонної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ua/static_page/261.htm

1992 р. Президент України видав розпорядження «Про державну програму розвитку мережі пунктів пропуску через державний кордон України та відповідної сервісної інфраструктури», яким зобов'язав Кабінет Міністрів обстежити наявні Контрольно-перепускні пункти (КПП) через державний кордон і в тримісячний термін розробити і затвердити відповідну програму.³⁴

Однак, у 90-ті роки ХХ ст. Прикордонні війська залишалися військовою структурою. Чинне законодавство та організаційно-штатна побудова значною мірою обмежували їх можливості щодо широкого застосування сучасних форм і методів запобігання протиправній діяльності на державному кордоні. Тому, зважаючи на ситуацію що склалась, найефективнішим шляхом вирішення багатьох проблем вважалося реформування Прикордонних військ у правоохоронний орган із відповідними повноваженнями. Нормативно-правові засади заміни військової складової в охороні державного кордону на правоохоронну були закладені в інструкції від 29.03.1994 р. N 106/315 «Про взаємодію та розмежування функцій щодо здійснення контролю на державному кордоні». У пункті 1.7. йшлося: «З метою раціонального використання сил та засобів, виключення дублювання при здійсненні прикордонного, митного та інших видів контролю виділити таке розмежування в охороні державного кордону і виключної (морської) економічної зони; забезпечення паспортного контролю під час перетинання державного кордону; координації робіт, пов'язаних з проведенням делімітації та демаркації кордону; боротьбі з нелегальною міграцією» – Державний комітет у справах охорони державного кордону України. Пізніше інструкцію було доповнено Наказом Президента України «Про Програму дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток Прикордонних військ та митних органів України на період до 2005 року», виданим 16 листопада 2000 р. Результатом цієї напруженої роботи стало прийняття 3 квітня 2003 р. Закону «Про державну прикордонну службу», а 1 серпня 2003 р. створення Державної прикордонної служби України – правоохоронного органу спеціального призначення.³⁵

Основні завдання Відомства були викладені у наступних документах: Указ Президента України від 19 червня 2006 р. «Про Концепцію розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 р.»; Державна цільова програма «Облаштування та реконструкція державного кордону» на період до 2015 р. Вони визначали нову організаційну структуру Державної прикордонної служби України, що відповідає функціям прикордонного відомства, давала змогу збалансувати структуру, чисельність та оперативність при виконанні поставлених завдань тощо.

³⁴ Про Державну програму розвитку мережі пунктів пропуску через митний кордон України та відповідної сервісної інфраструктури. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/112/92-%D1%80%D0%BF>

³⁵ Про Державну прикордонну службу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%83%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%83%20%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D1%83>

Сформувавши умови для початку переговорного процесу, МЗС України у 1992 р. тричі направляло до Росії ноти з проектами угод про делімітацію українсько-російського кордону, включаючи конкретні пропозиції щодо початку його правового оформлення. Відповіді російська сторона не надала. Питання кордонів навіть не було підняте в угоді між Україною і Російською Федерацією «Про подальший розвиток міждержавних відносин» підписаної 23 червня 1992 р. у м. Дагомисі.³⁶

Причина цього, відмінність позиції Російської Федерації щодо оформлення кордонів на пострадянському просторі. На початку 90-х років ХХ ст. Росія не поспішала з прийняттям низки законів які регламентували б діяльність кордону, проте активізувала переговорний процес в рамках СНД щодо ідеї спільних кордонів Співдружності.

Першим кроком у цьому стало підписання 20 березня 1992 р. в м. Києві главами держав СНД Угоди «Про охорону державних кордонів і морських економічних зон держав-учасників СНД».³⁷ У ній зазначалося, що Рада глав держав СНД є найвищим координуючим органом Співдружності Незалежних Держав у питаннях охорони кордонів і морських економічних зон держав-учасників Співдружності, а Рада глав урядів СНД координує заходи по забезпеченню охорони кордонів і морських економічних зон. Наголошувалося, що держави-учасники Співдружності з метою своєї безпеки зобов'язувалися «не робити на державних кордонах і в морських економічних зонах дій, що завдавали б збитку політичним, економічним і іншим інтересам держав-учасників Співдружності. Встановлення і зміна режиму державних кордонів мали здійснюватися по взаємній домовленості з суміжними державами з обліком інтересів держав-учасників СНД». Через побоювання можливого послаблення суверенітету, Україна приєдналась до документу з власною редакцією окремих статей.

Через місяць, на засіданні Ради глав держав СНД, 15 травня 1992 р., в м. Ташкенті був прийнятий пакет нормативних документів з прикордонних питань («Угоду про принципи комплектування Прикордонних військ Співдружності і проходження в них військової служби», «Угоду про порядок фінансування Прикордонних військ Співдружності», «Угоду про порядок пенсійного забезпечення військовослужбовців Прикордонних військ, членів їх сімей і державного страхування військовослужбовців Прикордонних військ держав-учасників Співдружності Незалежних Держав» і «Угоду про принципи забезпечення Прикордонних військ озброєнням, військовою технікою і іншими матеріальними засобами, організації науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт»)³⁸ Цією подією було завершено створення первинної бази будівництва збройних сил і прикордонних військ держав-

³⁶ Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/643_018

³⁷ Угода про охорону державних кордонів і морських економічних зон держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_110

³⁸ Угода про принципи комплектування Прикордонних військ Співдружності та проходження в них військової служби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_124

учасниць СНД. 26 червня 1992 р. в м. Мінськ досягнуті домовленості було доповнено низкою угод з економічної, військової і прикордонної тематики («Про інформаційне забезпечення системи управління і захисту секретів Прикордонних військ», «Про організацію медичного забезпечення військовослужбовців і членів їх сімей, робітників Прикордонних військ, що служать»).³⁹ Проте задекларовану систему колективної безпеки і створення об'єднаних збройних сил та прикордонних військ втілити в життя не вдалося. Кожна держава СНД прийняла рішення про формування власних збройних сил, прикордонних військ і інших правоохоронних структур.

Розуміючи небажання багатьох країн йти на цей крок, Російська Федерація змінює вектор та виносить на обговорення питання формування з представників країн-членів СНД Ради командувачів Прикордонних військ. Ця ідея була втілена у життя 6 липня 1992 р. під час засідання Ради глав держав СНД у Москві.⁴⁰ У документі зазначалося, що «виходячи з необхідності координації і взаємодії Прикордонних військ:

1. Створити Раду командувачів Прикордонними військами, скасувавши Об'єднане командування Прикордонних військ;

2. Доручити Раді глав урядів Співдружності розглянути на черговому засіданні Ради питання, пов'язані із структурою, чисельністю і забезпеченням діяльності постійного робочого органу Ради командувачів Прикордонними військами».

Відхід від ідеї спільних зовнішніх кордонів сприяв пошуків співпраці в рамках СНД. Однак такі поступки були тимчасовими. 9 жовтня 1992 р. на засіданні Ради глав держав СНД в м. Бішкеку було підписано Угоду «Про співпрацю держав-учасників Співдружності по забезпеченню стабільного положення на їх зовнішніх кордонах».⁴¹ Від участі у цьому відмовилися Республіка Молдова, Туркменістан, Україна. Того ж дня відбулося підписання Угоди «Про постійний робочий орган Ради командувачів Прикордонними військами». У її змісті затверджувалася структура і чисельність Координаційної служби Ради командувачів Прикордонними військами (120 чол.). До неї не приєдналися Грузія, Республіка Молдова, Туркменістан і Україна (Грузія приєдналася до них пізніше, 24 грудня 1993 р.). Не підтримали Україна, Азербайджанська Республіка та Республіка Молдова і угоду «Про Положення про Раду командувачів Прикордонними військами». Фінальною крапкою у питанні «зовнішніх кордонів» стало підписання 24 грудня 1993 р. Республікою Казахстан, Киргизької Республіки, Російської Федерації, Республіки Таджикистан, Туркменістану і Республіки Узбекистан «Меморандуму про

³⁹ Угода про інформаційне забезпечення системи управління та захист секретів Об'єднаних Збройних Сил Співдружності Незалежних Держав та Збройних Сил держав-учасниць угоди. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_130; Угода про організацію медичного забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей, працівників та службовців Збройних Сил держав-учасниць Співдружності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_133

⁴⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/c471>

⁴¹ Угода про співробітництво держав-учасниць Співдружності щодо забезпечення стабільного положення на їхніх зовнішніх кордонах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_089

співпрацю в охороні зовнішніх кордонів».⁴² Поява цього документу та введення у міжнародну практику терміну – «зовнішні кордони» переконливо свідчили про штучну політизованість питання кордонів. Враховуючи це, а також зважаючи на можливість обмеження суверенітету у разі приєднання до цих документів, Україна відмовилася обговорювати надалі питання охорони спільних кордонів та підтвердила курс на розбудову власної незалежності.

Частково реалізувавши ідею «зовнішніх кордонів», Росія переходить до формування власного законодавства з функціонування кордону. Так 1 квітня 1993 р. був прийнятий Закон «Про державний кордон Російської Федерації».⁴³ У ньому проголошувалося керування принципами взаємовигідного усебічного співробітництва з іноземними країнами, поваги їх суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості державних кордонів. Головне завдання щодо функціонування та охорони кордону покладалося на три відомства: МЗС, що мало вирішувати зовнішньополітичні і візові питання; Міністерство безпеки, яке здійснювало управління прикордонними військами; Міністерство оборони, що охороняло кордон на землі, в повітрі і під водою. Самі принципи встановлення та проходження державного кордону Росії повністю співпадали з нормами встановленими українським та міжнародним законодавством. Зважаючи на це, 11 травня 1993 р. МЗС України повторно надсилає до МЗС Російської Федерації ноту з пропозицією початку делімітації спільного кордону. Відповіді не надійшло.

Однією з особливостей законодавчої бази Російської Федерації стало те, що Москва позиціонувала себе як країна правонаступниця СРСР. Причина цього – відсутність потреби міжнародного визнання з боку інших держав і суб'єктів міжнародного права. Для цього була достатня наявність факту продовження міжнародних відносин держави-попередника з державою, що продовжує його міжнародну правосуб'єктність. У внутрішніх законодавчих актах термін правонаступництва вводиться у Федеральному законі від 15 липня 1995 р. N 101-ФЗ «Про міжнародні договори Російської Федерації».⁴⁴ У 1 статті 3 пункті йдеться: «Федеральний закон поширюється на міжнародні договори, в яких Російська Федерація є стороною як держава – продовжувач СРСР». У 37 статті 7 пункті: «Рішення про припинення (у тому числі про денонсацію) дії міжнародних договорів, в яких Російська Федерація є стороною як держава – продовжувач СРСР, приймаються органами державної влади Російської Федерації або уповноваженими організаціями відповідно до їх компетенції, встановленої Конституції Російської Федерації, справжнього Федерального закону, інших актів законодавства Російської Федерації».

⁴² Протокол про введення в дію Положення про Головне командування Об'єднаних Збройних Сил Співдружності Незалежних Держав. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_093

⁴³ Закон РФ от 1 апреля 1993 г. N 4730-1 "О Государственной границе Российской Федерации". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/10103372/#ixzz5QRV1t7ok> <http://base.garant.ru/10103372/>

⁴⁴ Федеральный закон от 15 июля 1995 г. N 101-ФЗ "О международных договорах Российской Федерации". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constitution.garant.ru/act/base/10103790/>

Паралельно формуванню правової бази функціонування кордону йшла розбудова прикордонних відомств Російської Федерації. До серпневого путчу 1991 р. Прикордонні війська входили до складу КДБ СРСР. 4 грудня 1991 р. останнім Законом СРСР – «Про реорганізацію органів державної безпеки» було затверджено розподіл КДБ СРСР на Міжреспубліканську службу безпеки, Центральну службу розвідки і Комітет з охорони державного кордону СРСР.⁴⁵ Поява Прикордонних військ Російської Федерації пов'язана з наказом президента РФ Б. Єльцина №620 від 12 червня 1992 р. Проте у своїй діяльності, на той момент, вони не виступали як окреме відомство і підпорядковувалися Міністерству безпеки (МБ).

Як самостійний федеральний орган виконавчої влади прикордонне відомство запрацювало 30 грудня 1993 р. після розформування Міністерства безпеки неопублікованим наказом Президента Росії № 2318. Згідно нього була створена Федеральна прикордонна служба – Головне командування Прикордонних військ Російської Федерації (ФПС – Главкомат). Через рік, 30 грудня 1994 р., ФПС – Главкомат перейменували у Федеральну прикордонну службу Російської Федерації (ФПС Росії), а 29 серпня 1997 р. її функції було доповнено охороною біологічних ресурсів територіальних морів, виняткової економічної зони і континентального шельфу.⁴⁶ У 2000-2003 рр. повноваження прикордонних військ і ФПС Росії регулювалися Федеральним законом «Про Прикордонну службу Російській Федерації». Він визначав основні завдання і повноваження ФПС, її склад, основи керівництва і управління, порядок здійснення контролю і нагляду за її діяльністю. 11 березня 2003 р. Президент Російської Федерації В. Путін указом № 308 передав функції ФПС Росії у відання ФСБ Росії, при якій була створена Прикордонна служба (перетворення набрало чинності 1 липня 2003 р.). 11 жовтня 2007 р. черговим наказом Президента РФ №1359 було створено нове Федеральне агентство по улаштуванню державного кордону Російської Федерації – «Росграница». У 2016 р. відомство було ліквідовано, а функції облаштування кордону передано до Мінтрансу.⁴⁷

Займаючись формуванням власних прикордонних відомств, законодавчої бази, обговорюючи ідею «зовнішніх кордонів», Україна та Російська Федерація так і не змогли розпочати діалог щодо початку делімітації спільної ділянки кордону. Затягування початку переговорного процесу обумовило появу 12 жовтня 1992 р. розпорядження президента України «Про прикордонно-митний контроль на державному кордоні України з Республікою Білорусь і Російською Федерацією». Причин цього було достатньо. Відсутність чіткої лінії кордону, прикордонних постів, приводили до невинуватих дій. Так на кордоні був випадок непорозуміння прикордонників, що призвів до перестрілки. Іншого разу українські

⁴⁵ Закон СССР О реорганизации органов государственной безопасности. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bestpravo.ru/sssrgn-instrukcii/t8a.htm>

⁴⁶ Федеральная пограничная служба Российской Федерации. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.panorama.ru/PRAV/fps.shtml>

⁴⁷ Путин подписал указ об упразднении Росграницы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tass.ru/politika/2634482>

міліціонери, заблукавши, опинились на території Росії і були ненавмисно обстріляні прикордонниками. Вже на українській території службами ДАІ був зупинений автомобіль російських служб безпеки. Обидві сторони були озброєні і невдоволені. Як з'ясувалось, росіяни направились в українське село для проведення операції, бо воно було позначене в них на карті. Заручниками даної ситуації опинились і прикордонні господарства. В російській пресі часто підіймалося питання про викрадення сільськогосподарської техніки і перегін її в Україну. Місцеві колгоспи перетворювалися через це в фортифікаційні укріплення. І це не беручи до уваги численних спроб ввезення до України чи Російської Федерації контрабанди, наркотиків, зброї.⁴⁸

Такі дії української влади з одного боку змінили формат подальшого українсько-російського діалогу, а з іншого стали приводом до нарікань в російських ЗМІ про бажання України як найшвидше «взяти кордон під замок». Розуміючи небажання частини держав учасниць СНД приймати участь у формуванні спільних прикордонних відомств, Російська Федерація поступово переходить до двостороннього діалогу. Так, 15 квітня 1994 р., Голови держав Співдружності, на Московській зустрічі, прийняли Декларацію «Про дотримання суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості кордонів держав-учасників СНД».⁴⁹ Одночасно з нею була підписана угода «Про реалізацію Меморандуму глав держав-учасників Співдружності від 24 грудня 1993 р. про співпрацю по охороні зовнішніх державних кордонів», а також затверджене рішення «Про внесення змін до Угоди Ради глав урядів Співдружності про постійний робочий орган Ради командувачів Прикордонними військами». Найбільш оптимістичних прогнозів у цьому питанні надавало підписання під час зустрічі трьохстороннього «Меморандуму про співробітництво по охороні кордонів України, Білорусії і Росії».⁵⁰ У спільній заяві підтверджувалася готовність продовжувати роботу з договірно-правового оформлення спільних кордонів.

Покращити у правовому плані взаємодію прикордонних відомств двох держав була покликана підписана в м. Одеса 3 серпня 1994 р. Угода «Про взаємодію та співробітництво з прикордонних питань».⁵¹ Оскільки самих механізмів такої взаємодії між прикордонними відомствами двох держав детально пророблено не було, вона відразу потрапила під критику. Так блок «Демократична Одеса» заявив про можливе послаблення кордону. На сході України почали вимагати ліквідації українсько-російською кордону. Тим часом Російська Федерація продовжила активну пропаганду ідеї «Зовнішніх

⁴⁸ Романуха О.М. Місце кордону в системі сучасних українсько-російських відносин / О.М. Романуха // Історичні і політологічні дослідження: Зб. ст. / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2008. – №3-4 (39-40). – С. 233-240.

⁴⁹ Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.1513.0>

⁵⁰ Меморандум про співробітництво в охороні державних кордонів України, Республіки Білорусь, Російської Федерації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_001

⁵¹ Угода між Україною і Російською Федерацією про співробітництво і взаємодію з прикордонних питань. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_113

кордонів». 21 жовтня 1994 р. в м. Москві на черговому саміті глав держав СНД було розглянуто питання подальшого інтеграційного розвитку Співдружності. Під час його роботи був прийнятий Меморандум «Основні напрями інтеграційного розвитку Співдружності Незалежних Держав», в якому, зокрема, наголошувалося, що важливим напрямом інтеграційних зусиль є налагодження і поглиблення співпраці між державами-учасниками Співдружності у сфері забезпечення безпеки їх зовнішніх кордонів.⁵²

Багато у чому позицію Російської Федерації пояснює стаття «Держава починається з кордону». Це публікація матеріалів виїзного круглого столу редакції журналу «Політика і час» на тему: «Проблема україно-російського кордону в контексті національної безпеки України».⁵³ У збірці звертається увага на деякі документи Російської Федерації: «Стратегія для Росії» і «Політика національної безпеки Російської Федерації». Учасники дискусії відзначили, що проблема делімітації і демаркації кордонів знаходиться у протиріччі з тим, що в деяких російських документах називають інтеграцією. Як приклад була наведена цитата з документу «Політика національної безпеки Російської Федерації»: «Найважливішим зовнішнім викликом національній безпеці є можливість неконтрольованих дезінтеграційних процесів на території СРСР». Проведення делімітації і демаркації кордону суперечать ідеології цих концепцій. Загалом в Росії існує ціла низка документів, авторами яких є Рада по зовнішній оборотній політиці.⁵⁴ Ця структура з одного боку неофіційна і тому особливого занепокоєння не викликає, але до неї входять, переважно державні і політичні діячі, відомі вчені.

У 1995 р. вийшли публікації «Росія і НАТО. Тези ради по зовнішній оборонній політиці» і «Чи відродиться Союз? Майбутнє пострадянського простору». Дані публікації вийшли одночасно з проектом концепції «Політика національної безпеки Російської Федерації на 1996-2000 рр.».⁵⁵ Існує і ще один офіційний документ, затверджений колишнім президентом Росії Б. Єльциним: «Стратегічний курс Російської Федерації, щодо держав учасників СНД».⁵⁶ В усіх згаданих документах першочергове значення надається захисту російських національних інтересів.

Візьмемо фрагмент з документу «Чи відродиться Союз? Майбутнє пострадянського простору»: «Головною метою Росії щодо СНД залишає ідея створення стійкого об'єднання суверенних держав, інтегрованого економічно

⁵² Рішення про Меморандум Ради глав держав Співдружності Незалежних Держав "Основні напрями інтеграційного розвитку Співдружності Незалежних Держав" і Перспективний план інтеграційного розвитку Співдружності Незалежних Держав. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uazakon.com/documents/date_6v/pg_gdnsxp/index.htm

⁵³ Держава починається з кордону: круглий стіл // Політика і час. – 1996. – №7. – С. 20-29.

⁵⁴ Сайт Совета по внешней обороне и политике. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svop.ru/>

⁵⁵ Концепция национальной безопасности Российской Федерации в 1996-2000 годах подготовлена по заказу Центрального Совета Всероссийского общественно-политического движения Духовное наследие. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://viperson.ru/wind.php?ID=215520&soch=1>

⁵⁶ Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л. Д. Чекаленко, С. Г. Федуняк; за заг. ред. Л. Д. Чекаленко. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. – 464 с.

і політично простору» і далі... «що відповідав би стратегічній меті – економічному, політичному і духовному відродженню Росії». У цитаті з «Стратегічного курсу...», в 3 пункті говориться: «Розвиваючи відносини з партнерами по СНД, важливо твердо керуватись принципом не нанесення шкоди Росії». ⁵⁷

Саме звідси впливає концепція «зовнішніх кордоні Співдружності». Міжнародне право не оперує таким поняттям як зовнішні кордони. Є дуже чітка категорія державний кордон. Якщо в договорі про утворення СНД від 1991р. в ст. 5 статус кордонів країн СНД визначається: «як недоторканість існуючих кордонів в рамках співдружності, а також гарантується їх відкритість і вільне пересування громадян». Трохи пізніше виникла ідея «зовнішніх кордонів СНД». Оскільки внутрішні кордони СНД прозорі, головну увагу слід приділяти охороні зовнішніх кордонів Співдружності.

Паралельно агітації щодо приєднання України до ідеї «зовнішніх кордонів СНД» Російська Федерація проводила активну інформаційну пропаганду. Так керівник Федеральної прикордонної служби – головнокомандуючий Прикордонними військами Росії генерал – полковник Л. Ніколаєв в 1994 р. заявив: «Україна останнім часом проводила лінію на відокремлення. Перші митні пости з'явилися на українській території і їх удвічі більше, ніж російських». Але факти свідчать протилежне. В 1992 р, в Російській Федерації з'явилися окремі митниці та міліцейські пости. До 2 січня 1993 р. були встановлені і почали функціонувати на українсько-російському кордоні органи управління російських прикордонників. Протягом 1993-1996 рр. Росія продовжила послідовно облаштовувати державний кордон, налагоджувати прикордонно-митний контроль. Велось широкомасштабне будівництво прикордонних інфраструктур та ін. Велике здивування викликала і стаття опублікована восени 1995 р. в центральному органі Прикордонних військ Росії «Кордон Росії» – «Чи потрібен нам кордон з Україною». В ній розповідалося: «На жаль, не всі знають, що російське керівництво не раз пропонувало українській стороні розглянути, а потім прийняти ряд документів, які б регламентували діяльність на російсько-українському кордоні. Але українські керівники не тільки не знаходять часу, щоб розглянути наші пропозиції, а навпаки, заявляють, що термін «внутрішні і зовнішні кордони» їх не влаштовують. Кордон України вони охоронятимуть однаково по всьому периметрі.»⁵⁸

Бачачи, що процес делімітації кордону затягується, Держкомітет у справах охорони державних кордонів в 1995 р. звернувся до Кабінету міністрів з пропозицією створити урядову делегацію для проведення делімітації і демаркації українсько-російського кордону, а також направити до МЗС Російської Федерації черговий проект угоди про правове оформлення спільного держкордону. У разі мовчання було запропоновано зробити делімітацію кордону в односторонньому порядку. Відповіді не було.

⁵⁷ Держава починається з кордону: круглий стіл // Політика і час. – 1996. – №7. – С. 20-29.

⁵⁸ Самарченко А. Який повинен бути кордон з Росією? / А. Самарченко // Урядовий кур'єр. – 1995. – 4грудня. – С.13

Отже, перша половина 90-х років ХХ ст. не принесла очікуваного результату у вирішенні питання делімітації українсько-російського кордону. Причин цьому багато. По-перше, Україна та Російська Федерація переживали складні процеси трансформації та переходу до самостійного управління, перепідпорядкування підприємств, збройних сил, що мало першочергове значення. За таких умов приймати поспішні рішення не бажала жодна з сторін. По-друге, здобувши незалежність, українське суспільство перебувало у ваганні щодо подальшої перспективи її розбудови. Ностальгія за минулим, необхідність різних видів кооперації сприяла поширенню симпатій щодо інтеграції з Російською Федерацією, однак перспективи самостійного розвитку переконували у необхідності подальшої розбудови незалежності. Не маючи змоги оцінити у повній мірі плюси та мінуси кожного з варіантів, український політикум намагався балансувати, з метою виграшу часу. Різка відмова могла призвести до дистанціювання держав та ускладнень в сфері виробничої кооперації. В умовах кризового положення економіки це мало б тяжкі наслідки. Давалась в знаки і спроба самої Російської Федерації втягнути Україну до орбіти власних інтересів за допомогою нових міждержавних організацій.

Початок конструктивного діалогу припадає на другу половину 90-х років ХХ ст. У цей час відбулося загальне потепління двосторонніх відносин, створено ряд комісій, підписано важливі угоди. Причини таких змін наступні: в Україні та Росії призупинилася внутрішньополітична боротьба; з порядку денно відходять питання ядерної зброї, чорноморського флоту; Україна висловлює симпатії у бік Російської Федерації (поява терміну «стратегічний партнер»); потреба налагодження виробничої кооперації.

Усвідомлюючи потребу у формуванні комісії, яка займалася б координацією двосторонньої співпраці, 16 січня 1996 р. була підписана Угода «Про створення Змішаної Українсько-Російської комісії по співробітництву».⁵⁹ Вона проіснувала до 2006 р. після чого була розпущена через утворення іншої Російсько-Української міждержавної комісії (8 травня 2005 р.).⁶⁰ Охоплюючи різні аспекти двостороннього співробітництва, до складу комісії входили підкомісії з різних питань, у тому числі делімітації українсько-російського кордону. Перше засідання Змішаної російсько-української комісії по співробітництву відбулося 20 березня 1996 р. у м. Москва. Перше засідання підкомісії з прикордонних питань пройшло 14 серпня 1996 р. також у м. Москві. Україну на цьому засіданні представляв заступник міністра закордонних справ Б. Пастухов.⁶¹

Під час переговорів було розглянуто хід виконання діючих українсько-російських угод і протоколів з митних проблем. Обговорено комплекс

⁵⁹ Угода між Україною і Російською Федерацією про створення Змішаної українсько-російської комісії по співробітництву. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_190

⁶⁰ Протокол про втрату чинності Угоди між Україною і Російською Федерацією про створення Змішаної українсько-російської комісії по співробітництву від 16 січня 1996 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_338

⁶¹ Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали /Ред. кол.: О. О. Чалий, Г. В.Беденніков та ін. – К.:Юрінком Інтер, 2001. – 776с.

додаткових заходів щодо збереження відкритості кордонів, спрощеного режиму їх перетинання. Домовлено про посилену боротьбу з контрабандою і незаконною міграцією, обговорено питання делімітації українсько-російського кордону. Сторони погодились створити у рамках підкомісії спільну робочу групу, перше засідання якої відбулося 5 вересня 1996 р. в м. Чернігові. На зустрічі українську сторону представляв О. Осаволук, російську - В. Мусоховий, а також представники прикордонних областей. Під час переговорів було погоджено перелік договірно-правових документів необхідних для проведення делімітації кордону.⁶²

Перші кроки по вирішенню питання кордонів збіглися у часі з заявою Ради Федерації, Федерального Зібрання Російської Федерації «Про статус м. Севастополя» від 5 грудня 1996 р. У ній йшлося про незаконність передачі м. Севастополя Україні у 1954 р. та необхідності його повернення Російській Федерації.⁶³ Незважаючи на це, 14 лютого 1997 р. в м. Донецьк відбулося друге засідання спільної робочої групи підкомісії з прикордонних питань. Під час зустрічі були розглянуті питання з підготовки до нанесення на топографічну карту існуючої лінії державного кордону України і Російської Федерації.

Тим часом 28 травня 1997 р. у м. Києві відбулося друге засідання Змішаної Українсько-Російської комісії по співробітництву. У ході роботи було визнано, що процес договірно-правового оформлення спільного державного кордону необхідно активізувати, дотримуючись принципів визнання територіальної цілісності обох держав і непорушності існуючого між ними державного кордону. Координацію робіт з договірно-правового оформлення кордону покласти на Підкомісію з прикордонних питань. Одночасно з цим підкреслювалась важливість підписання в січні 1997 р. міждержавної «Угоди про безвізові поїздки громадян України і Російської Федерації». За результатами засідання були визначені подальші напрямки співробітництва: активізація переговорів з обговорення проектів договорів між Україною і Російською Федерацією щодо правового статусу Азовського моря та судноплавства в його акваторії; щодо правового статусу Керченської протоки та розмежування континентального шельфу й виключної (морської) економічної зони в Чорному морі; підготовки до підписання в Москві, під час чергового засідання Змішаної Українсько-Російської комісії по співробітництву, тексту міждержавної Угоди про передачу і приймання осіб через спільний державний кордон.⁶⁴

Активізації переговорного процесу багато у чому посприяв «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською

⁶² Васеленко В. Брифінг у МЗС / В. Власенко // Урядовий Кур'єр. – 1996. – 22 серпня. – С.2

⁶³ Верховный Совет Российской Федерации постановление от 9 июля 1993 года № 5359-1 о статусе города Севастополя. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%92%D0%A1_%D0%A0%D0%A4_%D0%BE%D1%82_09.07.1993_%E2%84%96_5359-1

⁶⁴ Протокол другого засідання Змішаної Українсько-Російської комісії по співробітництву. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_237

Федерацією» підписаний 31 травня 1997 р. у м. Києві. У 2 статті документу зазначалося, що Високі Договірні Сторони поважають територіальну цілісність один одного та підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів.⁶⁵ Після підписання угоди Президентами держав була прийнята спільна «Російсько-Українська Декларація». У ній проголошувалося, що Президенти домовилися реалізовувати договірно-правове оформлення російсько-українського державного кордону, включаючи її делімітацію, і погодилися активізувати переговорний процес з цих питань. Одночасно відзначалась ефективність спільної протидії кримінальним елементам, контрабанді та нелегальній міграції.⁶⁶

Перспективу швидкого розв'язання проблеми та обопільну зацікавленості у цьому питанні було висловлено 27 серпня 1997 р. у спільній «Заяві щодо договірно-правового оформлення російсько-українського державного кордону». У ній підкреслювалося: «Делімітація не означає створення яких-небудь бар'єрів або розділової лінії між братськими народами двох держав, а передбачає визначення меж суверенітету кожної з них і таким чином сприяє створенню необхідних умов для раціонального господарювання, реалізації спільних проектів в прикордонних районах, збереженню і збалансованого використання природних ресурсів, охорони довкілля, попередження і припинення нелегальної міграції і інших злочинів. На шляху подальшого зміцнення традицій багатоговікового дружнього спілкування народів Росії і України нашими державами вже зроблені важливі кроки. Для громадян двох країн забезпечені безвізові поїздки. Завершується розробка міжурядової угоди, покликаної забезпечити і максимально спростити прикордонний режим для мешканців прикордонних районів».⁶⁷

Незважаючи на загальне потепління двосторонніх взаємин, позиція української сторони на переговорах залишалася незмінною. Українська делегація продовжувала заявляти про можливість односторонньої делімітації, оскільки з боку Росії справа далі обіцянок не просувалася. Так, 30 серпня 1997 р., у м. Москва на черговій міждержавній зустрічі, українська сторона ще раз наголосила про можливість проведення односторонньої делімітації кордону, на що Росія повелась легко, домовившись про зустріч експертів з цього приводу у м. Брянську. Головним контраргументом російської сторони став фактор змішаності населення прикордонних регіонів та необхідності зваженого підходу у процесі проведення лінії кордону. Так прес-секретар російського Президента С. Ястержемський, на брифінгу в приміщенні агентства УНІАМ заявив, що вимоги України відносно делімітації державного кордону правомірні: «Ми готові приступити до цього процесу, але він повинен проходити під гаслом «не нашкодь» оскільки в прикордонних районах України і Росії проживає чимало сімей, пов'язаних

⁶⁵ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // Голос України. – 1999. – 13 січня. – С. 4-5.

⁶⁶ Російсько-Українська Декларація. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_085/card3

⁶⁷ Заява щодо договірно-правового оформлення російсько-українського державного кордону. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_302

родинними зв'язками». Українська сторона відповіла на це коротко і ясно: «Це один з важелів тиску на Україну». І було висловлено надію, що «невдовзі російська політична еліта прийде до розуміння того, що відсутність чітко окреслених кордонів – це не дрібна дорожньо-транспортна пригода. Визначення лінії проходження кордону – важлива політична проблема, умова існування будь-якої незалежної суверенної держави. Зробити це необхідно якомога швидше, зокрема, і в інтересах Росії».⁶⁸

Незважаючи на певні дорікання, 1997 р. можна вважати переломним у справі делімітації кордону. Такі зміни варто пояснювати не лише плином часу та реальною потребою його оформлення, але й підписанням договору про Дружбу і співробітництво. Тут, власне, буде доречна дискусія, що є первинним у двосторонніх відносинах – угода про режим державного кордону чи базовий договір, який, по суті, зобов'язує сторони поважати непорушність державного кордону одна одної, хоча юридично він ще не оформлений.

У наступні роки відбувається поетапне погодження основних аспектів делімітації українсько-російського кордону. Так, під час зустрічі українсько-російської делегації у м. Москва, 1 квітня 1998 р., було домовлено провести спільну роботу з опису проходження лінії державного кордону, нанесення його на топографічну карту, а також підготовку проекту відповідних двосторонніх договірних документів. Сторони розглянули організаційні питання проекту договору між Україною і Російською Федерацією, а також домовились провести в травні 1998 р. тристоронню зустріч між Україною, Білорусією і Росією щодо визначення точки стику кордонів.⁶⁹

Продуктивною стала і зустріч делегацій України та Російської Федерації в червні 1999 р. у м. Маріуполі. Вона завершилась підписанням спільного протоколу з делімітації кордону. Як відмітив керівник делегації – посол з надзвичайних справ МЗС України Ю. Костенко і директор Центрального картографо-геодезичного фонду Росії А. Левін, – варіант спільного кордону вже існує в «чорновому варіанті». Водночас А. Левін підкреслив, що у майбутньому, на спірних ділянках кордону, можливий обмін рівними територіями. Та кінцевий варіант кордону затвердять президенти обох країн своїми підписами.⁷⁰

Паралельно переговорів щодо делімітації українсько-російського кордону відбувалось обговорення і питань його функціонування. Так на п'ятому засіданні Змішаної Українсько-російської комісії по співробітництву, що відбулося 16 липня 1999 р. у м. Києві було розглянуто питання щодо необхідності укладання міжурядових угод про передачу і приймання осіб через державний кордон та про порядок перетину українсько-російського кордону громадянами України та Російської

⁶⁸ Гостей зустрічає Москва // Урядовий кур'єр. – 2001. – 29 листопада. – С.1

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Демаркація Україно-Російського кордону обов'язково буде // Урядовий кур'єр. – 2001. – 1 серпня. – С.3

Федерації, які проживають у прикордонних районах, з метою завершення підготовки відповідних угод до підписання на шостому засіданні Комісії.⁷¹

Налагодження діалогу сприяло потеплінню міждержавних відносин та появі перших прогнозів. Свої думки щодо можливого підписання угоди ще у 1998 р. висловив міністр-закордонних справ Російської Федерації С. Примаков. Він заявив про намір вирішити цю проблему до 1 січня 1999 р. Але, як бачимо, з цього нічого не вийшло. Інша заява пролунала у 2001 р. від посла України в Російській Федерації М. Білоблоцького. Він висловив надію, що договір буде підписано в липні 2001 р.⁷² Зрозуміти причини таких прогнозів допомагає заява директора договірно-правового департаменту МЗС України О. Купчишина. За його словами, ще на початку квітня 2001 р. робота по делімітації україно-російського кордону була виконана на 90%. Решта, 10%, ще недолімітованого кордону проходила по Харківській, Донецькій та Луганській областях, акваторії Чорного моря та Керченській протоці. До середини липня того ж року частка вже делімітованого кордону, як повідомив на брифінгу в МЗС О. Купчишин, зросла до 95%. Лишилося впоратися з найскладнішими ділянками, де рубіж проходить крізь села або перетинає залізницю, а також вирішити питання щодо делімітації Керченської протоки та Азовського моря. Підсумковий протокол робочої групи по делімітації російсько-українського кордону було підписано 30 червня 2001 р. За словами О. Купчишина, головним завданням відтепер стало підписання Договору про делімітацію україно-російського кордону до кінця поточного року.

Зміну позиції Росії на переговорному процесі багато в чому пояснює «Концепція національної безпеки Російської Федерації» в редакції Указу Президента Російської Федерації від 10 січня 2000 р. №24. В документі підкреслено, що «національні інтереси Росії в прикордонній сфері полягають у створенні політичних, правових, організаційних та інших умов для забезпечення надійної охорони державного кордону Російської Федерації, у додержанні встановлених законодавством Російської Федерації порядку і правил здійснення економічної та інших видів діяльності в прикордонному просторі Російської Федерації». Згідно з текстом концепції «загрози національній безпеці та інтересам Російської Федерації у прикордонній сфері спричинені: економічною, демографічною і культурно-релігійною експансією суміжних держав на російську територію; активізацією діяльності транскордонної організованої злочинності, а також закордонних терористичних організацій». Зміна пріоритетів та основ національної політики обумовлювалась плином часу та усвідомленням остаточного небажання України приєднатися до ідеї «зовнішніх кордонів СНД». Паралельно цього давався в знаки вплив Європейського Союзу. Річ у тім, що питання підняті в вище наведеному документі були темою неодноразових перемовин країн Європейського Союзу з Україною та Російською

⁷¹ Протокол п'ятого засідання Змішаної Українсько-Російської комісії по співробітництву. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_264

⁷² Власенко В. Оптимізм посла Росії / В. Власенко // Урядовий кур'єр. – 2001. – 26 січня. – С.3

Федерацією. Страдаючи від нелегальної міграції, контрабанди товарів європейські країни погоджувалися профінансувати оформлення українсько-російської лінії кордону та пропускних постів через нього, оскільки основний потік нелегалів зі Сходу йшов саме через нього. Це відзначало і 87,5% українських експертів, опитаних у 2001 р. ЦМКЗПУ.

У літку 2001 р. такі обіцянки з Люксембурга привіз прем'єр-міністр України А. Кінах. Євросоюз обіцяв допомогти Україні матеріально і технологічно в облаштуванні свої східних рубежів. Однак і цей аспект не оминув перекручень. Коментуючи цю заяву, директор договірно-правового департаменту МЗС України, посол з особливих доручень і заступника глави української делегації на переговорах з Росією про спільний кордон О. Купчишин повідомив, що «на даному історичному етапі» ніякої демаркації (тобто побудови реального кордону на місцевості) на додаток до вже майже завершеної делімітації (тобто позначення кордону на карті) не буде, адже вона навіть «не ставиться на порядок денний» через те, «що це технічно неможливо зробити на російсько-українському кордоні».⁷³ Подібна заява викликала шквал критики з боку ЗМІ та експертів, проте вона мала певне підґрунтя. Процес демаркації кордону - місткий за обсягом комплекс работ. До нього входять: підготовчі картографо-геодезичні й землепорядкувальні роботи; розробка техніко-економічного обґрунтування; винесення й закріплення лінії кордону на місцевості; установка прикордонних знаків; визначення їхніх координат і висот; відновлення топографічних карт; затвердження й підписання Договору про державний кордон; Протоколу-опису проходження лінії державного кордону; Альбому топографічних карт; Протоколів прикордонних знаків; Каталогу координат прикордонних знаків і інших демаркаційних документів; підготовка Договорів про режим державного кордону.

Незважаючи на усілякі прогнози, «Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон» був підписаний 28 січня 2003 р. Протягом років, з 1998 по 2003, спільна комісія провела 18 засідань стосовно вирішення проблеми незгоджених ділянок. Таких на початку виявилось 33, згодом їх стало 12 і до останнього засідання лишилося 6. Бралось до уваги все, що тільки могло мати значення, навіть час побудови об'єкту. Однак воно не вирішувало усього спектру проблеми кордонів. Зважаючи на складність переговорного процесу, реалізацію певних технічних моментів, зовнішньополітичні інтереси країн, Україна та Російська Федерація пішли на поетапне його розв'язання. Підписавши угоду, сторони домовилися демілітувати сухопутну частину кордону. Питання розподілу водних меж мало розглядатися окремою угодою. На момент 2003 р. Азовське та Чорне моря були визнані лише внутрішніми водами двох країн. Окремим документом мало вирішуватися і питання демаркації вже затвердженого кордону суходолом.⁷⁴

⁷³ УНІАН, 17 липня 2001 р.

⁷⁴ Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_157

Зрештою, делімітація українсько-російського кордону виявилася складним, проте важливим питанням. Зачіпаючи багато аспектів двосторонніх відносин, його вирішення розтягнулося на роки. Зволікання у першій половині 90-х років ХХ ст. (через причину невизначеності зовнішньополітичного курсу, розподіл Чорноморського флоту, відмови від ядерної зброї) невдовзі змінилося конструктивним діалогом. Майже за три роки було зроблено більшу частину роботи, а за п'ять підписано двосторонню угоду. Паралельно правовому оформленню кордону відбувалося формування договірної бази щодо режиму його перетину, функціонування пунктів пропуску, транспортного сполучення. Серед недоліків домовленостей варто відзначити розділення питання правового оформлення кордону на блоки: делімітація сухопутної частини; делімітація морської частини; демаркація. Відмова від комплексного вирішення проблеми вказує на її певну заангажованість та політизованість.

Наступним етапом правового оформлення сухопутної частини українсько-російського кордону була демаркація. Визначення і облаштування лінії державного кордону на місцевості має велике значення. Це допомагає уникнути в майбутньому територіальних конфліктів, стримувати діяльність злочинних угруповань, зупиняти нелегальну міграцію. Чітко визначена лінія кордону необхідна не лише з точки зору окреслення меж дії суверенітету країни, але й позиції захисного бар'єру. За словами державного інспектора Національного інституту проблем міжнародної безпеки Г. Яворської.- близько 80 % нелегальних мігрантів в країні Євросоюзу потрапляють саме через українсько-російський кордон. За твердженням експертів Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України у 2001 р. (ЦМКЗПУ) близько 90% нелегальних мігрантів, переважно з країн Азії, потрапляло в Україну через українсько-російський кордон. Причому, понад дві третини їх потрапляло в Україну поза межами контрольних пунктів.⁷⁵ Чітке розмежування територій мало і економічні переваги. Це давало змогу покращити інвестиційну привабливість прикордонних регіонів, стимулювати розвиток транзитних можливостей країн.

Демаркація кордону не завжди базується на встановленні суцільної огорожі між територіями країн, переважно це встановлення прикордонних знаків, що знаходяться один від одного у полі зору та попереджають про початок території іншої країни. Позиція України щодо демаркації кордону на перших етапах його проведення полягала саме у формальному визначенні меж країн, а не у встановленні прикордонних бар'єрів. Проте переговорний процес 2004-2008 рр. щодо підписання угоди з демаркації українсько-російського кордону був малоефективним. Головна причина цього – різка зміна зовнішньополітичного вектору України та проголошення курсу на Євроінтеграцію.⁷⁶ Додавалось до цього і внутрішньополітичне та економічне

⁷⁵ Завгородня І. Чужі / Інна Завгородня // Український тиждень. – 2010. – №1-2. – С. 26 – 29.; Что Украина и Россия подпишут 17 мая? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prawda.org.ua/1476>.

⁷⁶ Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_157

протистояння, реприватизація підприємств, правоохоронні перевірки діяльності окремих політиків і бізнесменів, політреформа. На порядок денний українсько-російських відносин були винесені питання голодомору 1932-1933 рр. – як геноциду українського народу, газові домовленості, тощо. Усе це призвело до погіршення стосунків та гальмування дій та навіть реверсу у раніше намічених напрямках роботи. Так 15 січня 2007 р. в Росії вступив в дію закон «Про міграційний облік» і поправки до закону «Про правове становище іноземних громадян».⁷⁷ Цими документами був введений «повідомний порядок постановки на міграційний облік» для громадян СНД, що користуються правом безвізового в'їзду. Хоча до українців, як було відмічено, нові принципи не були застосовані, російська сторона впродовж року неодноразово порушувала питання про необхідність їх введення. Небажання доводити справу до кінця з російського боку можна пояснити побоюванням вступу України в НАТО чи погодження на розміщення систем ПРО. У даному випадку Росія несла б значні геополітичні втрати, що відразу позначилися б на стані її економіки та міжнародному авторитеті.

В існуючій ситуації переговори не мали результативності аж до початку 2008 р. У січні 2008 р. в Києві відбулися консультації експертів обох країн. Під час зустрічі вони обговорили проект двосторонньої угоди, а також проект положення про загальну демаркаційну комісію. Однак досягнути спільного консенсусу делегатам не вдалось. «Позиція російської сторони по демаркації полягала в наступному: вони вважали за краще розглядати питання межі в комплексі – демаркації сухопутної ділянки і делімітації Азовського моря і Керченської протоки», – заявив колишній керівник МЗС України П. Порошенко. – «Наша позиція протилежна. Ми пропонували російській стороні все-таки перейти до переговорів з демаркації, тому що ціну, яку платить Україна за її відсутність, є життя людей. Ми не можемо далі тягнути з демаркацією». При цьому П. Порошенко визнав, що за останні роки Російська Федерація і Україна не наблизилися до компромісу з питань державних кордонів. «Має бути погоджена позиція. З цього питання я вимушений констатувати: у нас з російською стороною її немає. Причому ми від неї далі, ніж були під час останніх переговорів, в яких я брав участь у 2005 р... Можливо, це наслідок політики нот».⁷⁸

Не переконували Москву і тенденції розвитку світової економіки (підняття економік країн Сходу та збільшення товаропотоку і транзиту), необхідність перегляду транспортних коридорів, налагодження функціональної системи транзиту. Наприклад, протягом 1999-2011 рр. в Україні постійно зростала динаміка пропускних операцій. Якщо в 1991 р. через український кордон у цілому було пропущено 14,5 млн. осіб, то у наступні 1998 р. – 51 млн., 2005 р. – 73, 5 млн., 2011 р. – 89,1 млн. чоловік. Аналогічна ситуація простежувалася і у напрямку переміщення

⁷⁷ Федеральный закон от 18 июля 2006 г. N 109-ФЗ "О миграционном учете иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации". [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/12148419/>

⁷⁸ Роман уха О. М. Демаркація українсько-російського кордону / О.М. Романуха // Молодий вчений. - №4, квітень 2016. – С. 318-322

транспортних засобів. У 1991 р. кордон України перетнуло 1,9 млн. одиниць транспорту, 1998 р. – 12 млн., 2005 р. – 17 млн., а 2011 р. – 20 млн. транспортних засобів. Цьому сприяло завершення облаштування прикордонних пунктів пропуску у тому числі і на кордоні з Російською Федерацією (завершено у 2004 р.). Як наслідок у 2006 р. на українсько-російській ділянці державного кордону було зафіксовано зростання пасажиропотоку на 2,2 %, а транспортного потоку – на 3,2 %.⁷⁹ Тенденція щорічного збільшення обсягів перевезення осіб та вантажів зберігалася протягом усіх останніх років. Усе це свідчило про перетворення України на транзитну країну з оптимальною мережею пунктів пропуску, максимально наближеною інфраструктурою та механізмів функціонування кордонів до вимог ЄС.

Намагаючись вплинути на хід переговорного процесу, Україна знову повертається до ідеї самостійного визначення лінії кордону з обох боків. Про таку можливість заявив директор Першого територіального департаменту Міністерства закордонних справ України Л. Осаволук на брифінгу в Києві у 2009 р.: «Росія може самостійно визначити сухопутні кордони з Україною». Він також нагадав, що російська сторона в односторонньому порядку почала демаркацію сухопутного кордону з Естонією. За його словами на сьогоднішній день немає ніякої результативності в переговорному процесі між Україною і Росією з цього питання, і, незважаючи на раніше досягнуті домовленості на рівні президентів двох країн, залишається «все менше і менше надій на спільну демаркацію українсько-російського кордону». Позиція російської сторони, зазначив український дипломат, спонукає до аналізу ситуації і методів, завдяки яким можна захистити державний кордон України. Така зміна позицій багато у чому відбулася після підписання 12 грудня 2008 р. Українсько-американської Хартії про стратегічне партнерство. Згідно заяви заступника помічника державного секретаря США Дейвіда Меркела, Хартія має на меті розбити лінію заяв Москви, що вона окреслила межі та вимагає зупинити й розвернути розширення впливу США.⁸⁰

Приводом до подібних заяв з українського боку став інцидент на одній з ділянок українсько-російського кордону під час якого, 26 листопада 2009 р., російські прикордонники смертельно поранили громадянина України Андрія Якименко. На цьому фоні президент України Віктор Ющенко попросив ядерні держави посилити діючі гарантії безпеки української держави. Про це говориться в його заяві з нагоди 15-річчя Будапештського меморандуму про гарантії національної безпеки України з боку США, Росії, Великобританії, Китаю і Франції.⁸¹ Отже, період 2004-2010 рр. став черговим етапом загострення міждержавного протистояння в питаннях правового оформлення

⁷⁹ Результати діяльності Державної прикордонної служби України у 1991-2011 рр. Аналітичний матеріал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ua/activities/osd_results/osd_results_2.htm

⁸⁰ Хартію про стратегічне партнерство підписали Україна і США. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1361454.html>

⁸¹ Украина настаивает на скорейшей демаркации границы с РФ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ru/politics/05/12/2009/5703d8189a7947733180cfe9>

кордонів. Причиною цього є різке дистанціювання нової української влади від Російської Федерації та проголошення курсу на Євроінтеграцію. Загроза послаблення геополітичного та міжнародного впливу Росії підштовхували її до гальмування переговорного процесу та винесення на порядок денний міждержавного діалогу інших питань.

Нові зрушення в оформленні українсько-російського кордону суходелом відбулися після чергової ротації політичних сил в Україні у 2010 р. У травні того ж року відбулося третє засідання українсько-російської міждержавної комісії, що пройшло в рамках офіційного візиту Президента Росії Д. Медведєва в Україну. У цей час, 17 травня 2010 р., міністр закордонних справ України К. Грищенко та міністр закордонних справ Російської Федерації С. Лавров підписали угоду «Про демаркацію українсько-російського державного кордону». У 2 статті документу йшлося про створення спільної демаркаційної комісії, що мала б покращити та активізувати роботу у даному напрямку.⁸² Однак такі успіхи стали приводом до критики з боку експертів. За словами експерта з питань міжнародної безпеки Г. Яворської, після укладеної 17 травня домовленості, Україна, найімовірніше, відмовиться від вимоги зберегти водну межу в Азовському морі і Керченській протоці по лінії адміністративного ділення між союзними республіками за часів СРСР. Питання демаркації сухопутного кордону (встановлення межі на місцевості) і делімітації водного кордону (встановлення межі на карті) дві країни завжди розглядали нерозривно».⁸³

Іншої думки народний депутат України Т. Чорновіл. Він стверджує: «Говорити, що підписавши цей договір, ми влізли в якусь кабалу по морській межі, не можна. Відбулося завершення старого процесу по сухопутному кордону. Це була наша ідея. Ми завжди на ній наполягали, а Російська Федерація – відмовлялася. Росіяни не хотіли підписувати демаркацію виключно за політичними мотивами, адже земля давно вже розподілена, і територія, яка по делімітації відійшла Україні, не може бути посунена ніяким чином. Вони навіть не претендували на ці ділянки. Але після того, як відбудеться демаркація, Російська Федерація стовідсотково і остаточно не лише визнає незалежність Української держави, але й підтвердить факт того, що вона фіксує і бачить цю межу. Юридична природа договорів про делімітацію і демаркації абсолютно інша. У Росії для внутрішнього споживання використали тезу про два братські народи, які ніякі межі не розділять. А тепер межу чітко розділили. Тому для росіян це було проблемою. З кінця 90-х рр. вони були проти проведення демаркації. Але зараз ця політична проблема відпала. Вони на це погодилися».⁸⁴

Позитивно оцінює цю подію і М. Пашков, директор міжнародних програм Центру Разумкова: «Угода про демаркацію сухопутного кордону в

⁸² Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_365

⁸³ Делімітація. Отдадим России часть Украины? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vlasti.net/news/88935>

⁸⁴ Делімітація. Отдадим России часть Украины? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vlasti.net/news/88935>

інтересах обох сторін. Тому що йшов дуже давній переговорний процес – якщо не помиляюся, з 1996 р., який останнім часом, по суті, був просто заморожений. У 2003 р. був прийнятий відповідний договір про вільний державний кордон, тому в російській стратегії безпеки до 2020 р. є новела, в якій говориться про те, що неврегульованість договірно-правового оформлення кордонів Росії з сусідніми країнами несе в собі загрозу національної безпеки Росії. Таким чином, в цій ситуації це розумний компроміс».

Відразу пролунали і перші прогнози щодо початку демаркаційних робіт. Так, посол України в Росії В. Єльченко у 2010 р. висловив сподівання, що практичні роботи з демаркації українсько-російського кордону почнуться в 2011 р. При цьому вже через тиждень відбудеться перше засідання спільної українсько-російської демаркаційної комісії, яка була створена відповідно до угоди про демаркацію. «Ця комісія включає фахівців у сфері демаркації», – зазначив Єльченко. Він також додав, що відповідні кошти на проведення демаркації передбачені в проекті держбюджету України на 2011 р.⁸⁵

Питання демаркації кордонів перебувало на особливому контролі президентів обох країн. Так 18 жовтня 2011 р. у м. Донецьк відбулася зустріч В. Януковича та Д. Медведева. Під час її проведення керівниками держав було зазначено важливість демаркації кордону. Як результат, 25-27 жовтня 2011 р. в Чернігові відбулось засідання спільної українсько-російської демаркаційної комісії. Делегати узгодили місце встановлення першого прикордонного знаку на українсько-російському держкордоні, а також продовжили роботу з підготовки документів, необхідних для проведення подальших демаркаційних робіт.⁸⁶

Велике значення почало надаватися розвитку прикордонного співробітництва. 24 червня 2010 р. у м. Воронежі відбулося засідання колегій МВС України та Російської Федерації за участю міністрів внутрішніх справ. У результаті обговорень були визначені питання що турбували місцевих мешканців: угон транспорту; крадіжка худоби; наркоторгівля; контрабанда тощо. За підсумками зустрічі було підписано домовленість силових структур України та Росії «Про співробітництво в охороні правопорядку прикордонних районах двох держав». Угода мала допомогти налагодити швидкий обмін оперативною інформацією між прикордонними районними відділами.⁸⁷ З метою покращення перетину митних пунктів, 18 жовтня 2011 р., у м. Донецьку Урядом Російської Федерації та Кабінетом міністрів України було досягнуто домовленість «Про співробітництво при здійсненні спільного контролю осіб, транспортних засобів і товарів на російсько-українському державному кордоні», а також «Спрощений режим перетину кордону мешканцями прикордонних українських та російських областей».

⁸⁵ Росія не хоче проводити кордон у Керченській протоці. Пропонує розділити її на зони відповідальності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.ua/ukraine/09dec2010/ukrusel.html>

⁸⁶ Відбулося п'яте засідання українсько-російської демаркаційної комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://26.com.ua/ua/dnews/v/47427>

⁸⁷ Приграничные райотделы милиции России и Украины смогут обмениваться информацией в режиме реального времени. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/1297572.html>

Одним з ключових положень нового порядку перетину кордону стала можливість його проходження не лише пішки, але і на особистому автотранспорті. Жителі Луганської, Донецької, Сумської, Чернігівської областей і Криму могли перетинати українсько-російську межу в усіх пунктах пропуску через «зелений коридор» без заповнення імміграційної картки, планувалося відкриття додаткових 18 пунктів пропуску. Серед об'єктивних факторів активізації роботи по підписанню угод щодо режиму кордону, був чемпіонат з футболу Євро-2012. За словами російської делегації, демаркація кордону не мала призвести до ускладнення взаємних поїздок громадян Росії і України. Це було заявлено під час сьомого засідання спільної російсько-української демаркаційної комісії, що відбулося 25-26 січня 2012 р. в м. Донецьку. Поширення набуло проведення спільних прикордонних операцій (СПО) і оперативно-профілактичних заходів (СОПЗ): «Рубіж», «Кордон», «Дружба», «Мігрант», «Транзит», «Мак», «Канал» та інші.⁸⁸

Реалізація польового етапу демаркаційних робіт почалася у 2012 р. Цьому сприяло проведення у квітні 2012 р. в м. Києві робочої зустрічі міждержавних комісій де було визначено проходження точки стику кордонів України, Російської Федерації та Білорусії, затверджено план роботи з демаркації кордону на 2012 р., а керівник департаменту інформаційної політики України О. Волошин заявив про початок 2 квітня 2012 р. польового етапу демаркації українсько-російського кордону. Урочистою подією у цьому відношенні стало встановлення 7 листопада 2012 р. першого прикордонного знака неподалік населеного пункту Сеньківка. У заході приймали участь перший заступник Міністра закордонних справ України Р. Демченко, статс-секретар – заступника Міністра закордонних справ Російської Федерації Г. Карасін, Голова Державної прикордонної служби України М. Литвин, керівник Прикордонної служби ФСБ РФ В. Пронічев, представники місцевої влади. Під час урочистостей було заявлено, що за відносно короткий період перемовин міждержавній комісії вдалося повністю визначити проходження лінії держкордону на Чернігівсько-Брянській ділянці із зазначенням точок для встановлення 631 прикордонного знаку на 222 кілометрах, і узгодити її вздовж 56 кілометрів на Сумсько-Брянському відрізку, уточнивши точки розташування ще 207 знаків.⁸⁹ Виступаючи на церемонії, дипломати обох країн відзначили важливість цієї події. «Кордон дозволить зміцнити взаємодію українських і російських прикордонників і митників», – зазначив статс-секретар, заступник міністра закордонних справ РФ Г. Карасін. «Сьогоднішня церемонія – чітке свідчення досягнутого високого рівня взаємної довіри, дружби і партнерства між нашими

⁸⁸ Сайт Державної прикордонної служби України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ua/static_page/122.htm

⁸⁹ Сайт Державної прикордонної служби України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ua/about/news/news_740.htm

державами», – підтримав перший заступник міністра закордонних справ України Р. Демченко.⁹⁰

Такі успіхи багато в чому пояснюються трансформацією зовнішньополітичної ситуації, потеплінням у двосторонніх відносинах, активізацією діалогу про участь України в Митному союзі, а у 2013 р. підписання нею угоди про статус спостерігача у Митному союзі. Це мало геополітичні наслідки. Так экс-посол США Стивен Пайфер під час дискусійного клубу «Відкрий світ», що організовувався за ініціативою Фонда Арсенія Яценюка «Відкрий Україну», заявив: «Віктор Янукович має зробити вибір між Європейським та Митним Союзом. Також Пайфер підкреслив, що Україна більше не є геополітичним питанням для США, як це було в 1990-х роках. Це повністю заперечувало позицію США 2008 р. коли вони закликали Україну розбити заяву Росії про окресленість меж її впливу.⁹¹

Проте початок польових робіт виявив перші недоліки переговорного процесу. У липні 2011 р. російська сторона, за ініціативою Російської залізниці, звернулася з проханням перегляду лінії кордону. Річ у тім, що

30 км. ділянка російської залізниці проходила по українській території. Це викликало певні незручності та зменшувало економічний ефект через необхідність оренди землі. Йдеться про ділянку на межі Ростовської і Луганської областей, де частина залізничної гілки, яку експлуатує РЖД (Південно-східна і Північнокавказька дороги), кілька разів перетинала кордон Росії і України. У віданні РЖД знаходиться станція «Зориновка».

Вона і відноситься до Лискинського регіону Південно-східної залізниці, але розташована на території Меловського району Луганської області України. При цьому одним з аргументів російської сторони є те, що залізнична гілка, яка проходить через територію України не пов'язана із її залізничною мережею. До того ж постійно наводиться приклад Казахстану: з проголошенням незалежності, на його території виявилось 11 залізничних ділянок, загальною протяжністю понад 800 км, які історично входили до складу російських залізниць. У 2010 р. їх було передано у власність Росії, у тому числі ділянки Транссиба.⁹² Необхідно відзначити, РЖД починаючи з 2010 р., переживає значні економічні складнощі. За статистичними даними у 2012 р. швидкість руху товарних потягів склала 9,1 км/год. (з урахуванням часу завантаження і розвантаження вагону). Це наднизький показник за останні 15 років. Графік руху потягів виконувався на 36,2%. Для порівняння: в Україні швидкість руху товарних потягів склала 40,4 км/год., а виконання графіку руху потягів сягало 98,7%. Проте знос

⁹⁰ Грищенко И. Украина и Россия приступили к демаркации границы между государствами / И. Грищенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kommersant.ua/doc/2062499>

⁹¹ Экс-посол США: Янукович має зробити вибір і шукати план Б. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/06/6/6991576/>

⁹² Украинская граница. Ключ уже у России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.glavred.info/archive/2012/07/20/110713-2.html>

рухомого складу в Україні сягає – 88,2%, в той час як росіянам вдалося за 2012 р. його знизити з 80% до 65-68%.

Оренда росіянами спірної ділянки, відбувалася на малозаконних підставах. Станція Зориновка і залізничні колії виявилися без господаря, вони не значилися ні на чиему балансі, хоч територіально і відносилися до Луганської області. При цьому Луганська влада будь яку відповідальність за невирішеність цього питання з себе знімала, посилаючись на владу верховну – мовляв, це саме в їх, а не в нашій компетенції. Тим часом автомобільна дорога з райцентру Мілове до с. Зориновка ділянкою в 4 км. опинилася на території Російської Федерації. Переговорний процес на початку вирішення даного питання відбувався в закритому форматі за участі представників Мінтранс Росії та зовнішньополітичних відомств обох країн. З загостренням двосторонніх відносин, після 2014 року, він взагалі був припинений. Автодорога з Мелового в Зориновку була перекрита попереджувальними знаками «Територія Російської Федерації». Питання транзиту російських потягів вирішено побудовою залізниці в обхід української території.⁹³

Розгорнуті дебати з цього питання автоматично втратили актуальність. Не потрібною виявилась і робота російсько-української міжвідомчої групи, що розглядала проект міждержавної угоди про можливість передачі російській стороні прав на ті об'єкти залізничної інфраструктури, які будуть визнані власністю України.⁹⁴ Більшість українських експертів вже на той час критично поставилися до такого варіанту вирішення питання.

«Сама ідея виглядає фантастичною, навряд чи Україна на це піде», – говорить із цього приводу гендиректор Центру політичної кон'юнктури С. Міхеєв. За його словами, для здійснення цієї угоди потрібний справедливий обмін, проте незрозуміло, що готова запропонувати нам Росія, зрозуміло лише, що вони хочуть від нас отримати.

За словами заступника директора Центру Разумкова В. Чалого, передача Росії навіть невеликої частини української території на сьогодні неможлива. «Такі питання можна розглядати роками, – стверджує експерт. – ніхто не піде на те, щоб передати частину української території Росії. Була схожа ситуація на кордоні з Молдовою – там по території двох країн проходила автомобільна траса. Компроміс шукали декілька років. Але і досі деякі політики Молдови не задоволені розмежуванням землі».

⁹³ Як живуть українці на російському кордоні? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/video-kordon-ukraina-rosiia/29468229.html>.

⁹⁴ Сумська І. Власть, История / И. Сумская. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.xxivek.com.ua/article/10780>

Існування таких ситуацій на думку українського дипломата і екс-міністра закордонних справ А. Зленко є дивним: «В процесі підготовки Угоди про держкордон, кожна ділянка, кожна дорога, кожне селище – усе розглядалося детальним чином. Як могло статися, що цей момент був упущений, я не знаю, адже Угода означає, що згода обох сторін була отримана на підписання його саме у такому вигляді». Втім, він вважає, що «повернення до цього питання, в принципі, можливо».⁹⁵ Ще в 60-70-х роках в Міністерстві шляхів сполучення і Раді міністрів СРСР деякі експерти пропонували упорядкувати міжобласні межі між республіками і уточнити приналежність ряду прикордонних станцій і мостів. Але пропозиції такого роду не були прийняті, оскільки ніхто не припускав в ті роки розпаду СРСР.

Не до кінця вирішеною залишається доля ряду сіл та містечок через які безпосередньо пройшов кордон. Через історичні та економічні особливості українсько-російський кордон в радянські часи обріс рядом населених пунктів, що юридично відносилися до різних районів та держав, а фактично складали одне ціле. Прикладом може слугувати селище Меловое Луганської області та м. Черткове Ростовської області. Розпочавши процес делімітації українсько-російського кордону виявилось, що кордон проходить через поселення. І таких прикладів вдосталь: Матевеево-курганний, Миллеровский, Тарасовский, Куйбышевский райони Ростовської області. І це при тому, що за словами начальника відділу по роботі з правозастосовними і військовими органами головного управління по роботі з адміністративними і мобілізаційними органами адміністрації Ростовської області Володимира Шматко: «Роботу по делімітації ми розпочали в 1998 р. Ми виміряли землю курвиметром мало не до сантиметра».⁹⁶

Однак завершити двосторонню роботу не вдалось. Політична криза в Україні 2014 р. та її переростання у військовий конфлікт на Сході України, анексія Криму зупинили двосторонню роботу у демаркації українсько-російського кордону. 19 листопада 2014 р. прем'єр-міністр України А. Яценюк заявив про можливість односторонньої демаркації, що з часом було реалізовано у проекті «Стіна». За словами А. Лисенка, представника Інформаційно-аналітичного центру РНБО Держприкордонслужба підготувала План заходів щодо побудови охорони українсько-російського кордону та адміністративної межі з АР Крим, який передбачає спорудження глибокоешелонованої системи оборонних укріплень. Реалізація проекту «Стіна» на українсько-російському кордоні має два етапи. Перший, що фактично вже виконаний, передбачав облаштування ділянок, розташованих поза зоною АТО - в межах Чернігівської, Сумської, Харківської областей, а також частково Донецької і Луганської, сухопутної ділянки адміністративної межі з АР Крим, узбережжя Азовського моря, а також з другого рубежу охорони уздовж лінії розмежування.

⁹⁵ Кондратьєва Н. Український кордон. Ключ вже у Росії / Н. Кондратьєва. . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://joom.org.ua/post/ukrayynskyy-kordon-kluach-vche-u-rosiyy>

⁹⁶ Соломко И. Жизнь крайних / И. Соломко // Кореспондент. – 2012, № 15. – С. 11.

На другому – після роззброєння незаконних формувань та оновлення лінії кордону передбачено облаштування решти ділянки в межах Донбасу. «Стіна» передбачає земляні та бетонні вали, контрольно-слідові смуги, системи оптико-електронного спостереження, сигналізаційні комплекси, рокадні дороги і фортифікаційні споруди для запобігання руху автомобілів і людей. Реакція Москви на це рішення була негативною. Так посол РФ у Німеччині Володимир Гринін заявив про негативність таких дій та порівняв цей проект з «Берлінським муром». При цьому критики, проект «Стіна», не оминув і в Україні. Частина експертів говорять про непропорційність вкладених коштів та отриманого ефекту, неефективність покладених в основу методів захисту державного кордону в умовах сучасної війни, завищені ціни на будівельні матеріали.

Тим часом Російська Федерація в односторонньому порядку проводила поступове облаштування лінії кордону, що межує з територіями на яких діють самопроголошені «ДНР» і «ЛНР». Будується перший рубіж основних інженерних споруджень, облаштовуються протитранспортні рови й паркани», – розповідає Сергій Чичканов, начальник відділу Прикордонного управління ФСБ Росії у місті Гуково.⁹⁷

Питання Кримського півострову взагалі набуло гострих форм. Посилення політичної кризи, пов'язаної з втечею В. Януковича, стало початком анексії Криму. 1 березня Рада Федерації РФ задовольнила офіційне звернення президента Володимира Путіна про дозвіл на використання російських військ на території України. Російськими військовослужбовцями спільно із загонами добровольців були заблоковані всі об'єкти і військові частини ЗС України на території півострова, командування яких відмовилося підкоритися новопроголошеному уряду Криму. Як результат, 16 березня, на референдумі про статус Криму в односторонньому порядку проголошується незалежна Республіка Крим та підписується договір з Російською Федерацією, за яким територія самопроголошеної республіки визнавалася частиною РФ. У документах ООН і законодавстві України контрольована Росією територія Криму розглядається як тимчасово окупована частина України, а факт приєднання Криму до Росії розцінюється як анексія.⁹⁸

Отже, процес правового оформлення українсько-російського кордону суходелом, підійшовши до завершення свого оформлення, знову перетворився на невирішену проблему. Будучи невід'ємно пов'язаним із самою державністю з перших днів існування незалежної України, кордон потрапляє у центр українсько-російського діалогу. На початку 90-х років ХХ ст. він стає приводом для втягнення України до нових міждержавних утворень на пострадянському просторі. Зі зміною політичної еліти в Україні у 2004 р. та проголошенням курсу на Євроінтеграцію – каменем спотикання і

⁹⁷ Для чого Росія укріплює кордон із окупованою частиною Донбасу?. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29255383.html>.

⁹⁸ Генассамблея ООН прийняла резолюцію в піддержку територіальної цілостности України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1079720>

методом утримання України в зоні впливу Росії. Така надмірна політизація питання була проявом бажання великих країн світу тримати Україну під своїм контролем. Займаючи гарне геополітичне положення, Україна ставала об'єктом протистояння зовнішньополітичних блоків, а кордон - засобом утримання та маніпуляцій. Проте стверджувати, що підписання делімітаційних та демаркаційних протоколів раз і назавжди зняло проблему не варто. Маючи усі документи та погодження з Російською Федерацією щодо проходження кордону, Україна сьогодні має конфлікт на Сході, що фактично зводить нанівець кропітку роботу попередніх років. В такій ситуації влада вдається до односторонньої демаркації, як з позицій захисту території так і спроб вирішення проблеми. Такі дії звісно не мають повної законності, проте демонструють рішучість намірів. Підсумовуючи, варто зазначити, проведення делімітації та демаркації кордону - важливий процес, з точки зору уникнення та вирішення існуючих територіальних конфліктів, боротьби з нелегальною міграцією, контрабандою. Гарно обладнений та оформлений кордон допомагає підтриманню порядку і стабільності у двосторонніх взаєминах, проте він не знімає усього аспекту політизованості. Кордон, як невід'ємна складова державності, увесь час буде використовуватися в політичних іграх та протистояннях.

РОЗДІЛ III.

ДЕЛІМІТАЦІЯ АЗОВСЬКОГО МОРЯ ТА КЕРЧЕНСЬКОЇ ПРОТОКИ

Делімітації морських просторів, територіальних морів, виключних (морських) економічних зон та континентальних шельфів відноситься до найбільш складних питань. Сьогодні у світовій практиці міжнародного права існують дуже суперечливі підходи щодо розмежування морських кордонів. Тому більшість територіальних спорів залишаються невирішеними у правовому відношенні протягом тривалого часу. Причина цього – зростання цінності морських шельфів, особливо у плані запасів газу та нафти. Практично третина міжнародних спорів, що знаходяться на розгляді в Міжнародному суді ООН в Гаазі, пов'язані з делімітацією морських просторів.

У Азово-Чорноморському регіоні проблема визначення лінії державного кордону виникла у дев'яностих роках минулого сторіччя. Перебуваючи у складі колись єдиної держави, Україна та Росія не мали водних рубежів. Азовське море вважалось внутрішнім морем СРСР, лінія кордону в Керченській потоці мала умовне позначення, акваторія Чорного моря була встановлена згідно правового режиму СРСР та Конвенції ООН по морському праву 1982 р. Тому, проголосивши незалежність, Київ і Москва мали розпочати переговорний процес та визначити межі власних територій. Довжина морської ділянки українсько-російського кордону за різними даними становить близько 310-320 км., з них 249,5 км по Азовському морю, 49 км. по Керченській протоці, та згідно міжнародного морського законодавства 12 мильна прибережна смуга у Чорному морі. Однак, історичні умови формування українсько-російського кордону, геополітичні, економічні, військові аспекти обумовили складність проходження переговорного процесу та досягнення кінцевого результату.⁹⁹

Перші спроби вирішити питання делімітації морських кордонів відбулися на початок 90-х років ХХ ст. Відповідальними структурами за проведення перемовин були призначені міністерства закордонних справ обох країн. Однак через необхідність першочергового розв'язання проблем поділу Чорноморського Флоту, вивезення з території України ядерної зброї, налагодження співробітництва в сфері економіки, обговорення участі України в діяльності СНД, вирішення проблеми було відкладено. Як об'єкт окремих дискусій, питання розмежування Азовського і Чорного морів, а також Керченської протоки виноситься на українсько-російські переговори у 1996 р. На цей час було створено спеціальну комісію, що 16-17 жовтня 1996 р. в м. Керч провела своє перше засідання. Українську делегацію на зустрічі представляв О.Ф. Моцик, російську П.Г. Дзюбенко. У ході переговорів було обговорено в попередньому порядку наступні питання:

⁹⁹Конвенція ООН з морського права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/lawsea.shtml

1. Про поданий українською стороною проект Договору між Україною і Російською Федерацією про правовий статус Азовського моря і судноплавства в його акваторії.

2. Про поданий українською стороною проект Договору між Україною і Російською Федерацією про правовий статус Керченської протоки.

3. Про поданий українською стороною проект Договору між Україною і Російською Федерацією про розмежування континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони в Чорному морі.

4. Про порядок користування Керч-Єнікальським каналом.

Результатом зустрічі стало узгодження тексту проекту Договору про правовий статус Азовського моря і судноплавства в його акваторії. При цьому статті 1, 2, 3 проекту Договору не були узгоджені та за пропозицією російської сторони поставлені у квадратні дужки. Також відбулося обговорення проекту Договору про розмежування континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони в Чорному морі в попередньому порядку. Водночас по останньому проекту російська сторона констатувала: принципів зауважень немає. І за її пропозицією було домовлено детально розглянути зазначений проект на наступному засіданні делегацій. Третім документом став проект Договору про правовий статус Керченської протоки. Його було схвалено як основу для проведення переговорів на наступному засіданні за виключенням 1 та 2 статті.

Під час засідання найбільші дискусії викликало питання користування Керч-Єнікальським каналом. Російська сторона визнала, що Керч-Єнікальський канал знаходиться на балансі Керченського морського торгового порту, який є відповідальним за його утримання та безпеку судноплавства каналом. Було також узгоджено, що всі судновласники, відповідно до міжнародної практики, повинні сплачувати встановлені каналні збори за прохід Керч-Єнікальським каналом. У зв'язку з цим делегація України зазначила, що несплата окремими юридичними особами Російської Федерації існуючих зборів призвела до значної дебіторської заборгованості, що нанесло і продовжує наносити Керченському морському порту значні матеріальні збитки і може слугувати підставою для прийняття українською владою відповідних заходів. Дана заява обумовила незгоду російської делегації, однак сторони домовилися обговорити це питання на наступній зустрічі. Одночасно увагу було прикуто і до питання безпеки судноплавства. Делегації погодились з необхідністю проведення найближчим часом зустрічі для обговорення питань про співробітництво в галузі навігаційно-гідрографічного та гідрометеорологічного забезпечення безпеки мореплавства на Чорному і Азовському морях.¹⁰⁰

У ході переговорів російська сторона також наголосила на тому, що правовий статус та режим використання Азовського моря і Керченської протоки неподільно пов'язані між собою і складають одне ціле. Інтересам

¹⁰⁰ Протокол першого засідання Збірник "Україна - Росія. 1990 - 2000 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_236

обох держав відповідало б закріплення за акваторією Азовського моря і Керченської протоки статусу внутрішніх вод та спільне їх використання при відсутності будь-якого розмежування морських просторів. Хоч позиція української сторони була відмінна, вона наполягала на чіткому визначенні проходження лінії кордону. На перших етапах перемовин Київ не пручався цій ідеї.

Причина цього – заяви певних міжнародних суб'єктів щодо необхідності надання Азовському морю статусу міжнародного. Вони виступали з пропозицією його інтернаціоналізації, встановлення вільного військового і торгового судноплавства, Україні і Росії пропонувалось визначити межі територіальних вод, континентальних шельфів та ін. згідно Конвенції ООН з морського права 1982 р. При цьому Азовське море відносилось до категорії замкнутих чи напівзамкнутих згідно ст. 122 і 123 розділу 9 Конвенції 1982 р. Але ця ідея була відкинута. Дарити 37 тис. кв. км площі ніхто не хотів. Україна і Росія визнали право кожної з них на частину Азовського моря і Керченської протоки, як внутрішнього моря двох держав.¹⁰¹

Майже безрезультатним виявилось і друге засідання спільної українсько-російської комісії. Воно відбулося 21 липня 1997 р. в м. Москві. Під час зустрічі сторони підтвердили свої позиції, які було викладено під час першого засідання, а також було домовлено:

назву Договору викласти у редакції: «Договір між Україною та Російською Федерацією про [державний кордон та] розмежування [територіального моря,] континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони в Чорному морі»;

делегатія Російської Федерації надасть до чергового засідання свої пропозиції щодо проходження лінії розмежування в Чорному морі з відповідною аргументацією. Делегатія України надасть аргументацію запропонованих нею координат;

делегатії домовляться про морські карти, які будуть використовуватись, та системи координат;

сторони домовились найближчим часом погодити терміни проведення окремих переговорів з питання експлуатації Керч-Єнікальського каналу.

Увага була приділена і питанню підготовки «Угоди про навігаційно-гідрографічне та гідрометеорологічне забезпечення мореплавства в Чорному та Азовському морях». Делегатії висловили сподівання про їх швидке результативне завершення.

Другий раунд переговорів черговий раз продемонстрував відмінність поглядів сторін у вирішенні ситуації та певне небажання йти на поступки. У результаті цього було вироблено декілька підходів щодо розв'язання питання поділу акваторії Азовського моря:

1) позиція української сторони ґрунтувалась на тому, що акваторія Азовського моря за радянських часів не була делімітована і, згідно з нормами

¹⁰¹ Высоцкий А. Делить все – таки нужно! / А. Высоцкий // Зеркало недели. – 1998. – 12 сентября. – С.5

міжнародного права, підлягає розмежуванню лінією державного кордону на внутрішні води України та внутрішні води Росії. Враховуючи світовий досвід делімітації морських просторів, українська делегація запропонувала здійснити розмежування акваторії Азовського моря за географічною конфігурацією берегів з урахуванням пропорційного розрахунку за довжиною берегової лінії (так званої серединної лінії). У цьому випадку на частку України припадало до 70 % акваторії.

2) російська сторона погоджується з аргументами українських колег щодо необхідності визначення державного кордону в акваторії Азовського моря. Водночас, пропонувала здійснити розмежування акваторії Азовського моря на підставі принципу пропорційності та комбінації методів побудови рівновіддаленої лінії. Згідно цього варіанту акваторія Азовського моря мала розподілятися між Україною та Російською Федерацією у рівних долях по 50%. Даний варіант був відкинтий українською стороною.

3) умовно компромісним варіантом міг вважатися проект надання Азовському морю статусу міжнародного: у цьому випадку встановлювалась 12-мильна зона державних територіальних вод, а уся інша акваторія моря мала підпадати під дію міжнародного морського законодавства та бути відкритою для доступу кораблів інших країн. Такий варіант був не вигідний як для України, так і для Росії, оскільки їх економічні зони у цьому випадку зводилися до мінімуму, і територіальні претензії один до одного заважали б розробці відкритих на шельфі Азовського моря перспективних родовищ природного газу.¹⁰²

Дебати російської делегації підкріплювалися агітаційною пропагандою в засобах масової інформації. Так в «Известиях» була надрукована стаття «Нужно ли делить Азовское море?», де дається відповідь: «Ні» так, як це ускладнить пересування, спричинить деякий дискомфорт в морі та ін.¹⁰³ Залагодити перші суперечності вдалося у лютому 1998 р. під час зустрічі президентів Росії й України. На ній ще раз було підтверджено рішення тимчасово вважати Азовське море і Керченську протоку внутрішнім морем двох держав.

Причина цього – Керченська протока. З проголошенням незалежності вона підлягала розподілу - згідно якого її більша суднохідна частина відходила Україні. Цей факт і став головним каменем спотикання. Керченська протока є єдиним шляхом до Азовського моря. Контроль Україною його воріт автоматично обмежував економічні, транспортні, політичні, військові та інші можливості Російської Федерації. Через це Російська Федерація постійно зазначала недоречність розподілу питань делімітації Азовського моря та Керченської протоки і необхідність їх єдиного розгляду. Пізніше російською стороною вводиться теза, що в Радянському Союзі між союзними республіками по акваторії внутрішніх морських вод адміністративні межі не встановлювалися. Отже не було і немає ніяких

¹⁰² Протокол другого засідання. Збірник "Україна - Росія. 1990 - 2000 рр." [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_1y/pg_ibnjo1.htm

¹⁰³ Высоцкий А. Делить все – таки нужно! / А. Высоцкий // Зеркало недели. – 1998. – 12 сентября. – С.5

легітимних документів союзного або республіканського рівня, які б фіксували лінію розмежування у водах Азовського моря і Керченської протоки. Кордон мав лише умовне позначення і ніде детально прописаний не був. Відповіддю української сторони було те, що між колишніми радянськими республіками – РРФСР і Україною – була адміністративна межа. Ще в 1941, 1954 р. за рішенням Президіума Верховної Ради РСФРР Керченська протока була розділена. Цей поділ став у майбутньому основою кордону між УРСР і РСФРР. Підтвердженням цьому існують картографічні докази: карта Генштабу ЗС СРСР на якій чітко зафіксована пунктирна лінія, що відокремлює в Керченській протоці УРСР від РРФСР; формуляр однієї з чергових топографічних карт з надписом «Показаний республіканський кордон УРСР з РРФСР» станом на 1959 р.; карта СРСР 1973 р. де пунктиром відзначена лінія адміністративного кордону в Керченській протоці між Кримською областю УРСР і Краснодарським краєм РРФСР. Ці написи завірені відповідними підписами і печатками. Деякими міждержавними угодами, підписаними після 1991 р., цей кордон визнавався лінією, що відокремлює територію України від території Російської Федерації. Найбільш вагомим серед них є широкомасштабний договір, що зобов'язав поважати територіальну цілісність держав і тим самим ніби визначав лінію, що відокремлює територію.¹⁰⁴

При цьому, відкидаючи аргументи української сторони, Російська Федерація сама часто апелювала до старих позначень на радянських картах. Так під час переговорів Росії і Естонії щодо делімітації Чудського озера, сторонами було взято за основу міждержавного кордону старе радянське ділення. Кінцевий варіант держкордону був закріплений в естонсько-російському договорі про держкордон у квітні 2005 р. Використовувалася стара лінія кордону і в Куршській затоці, води якої були поділені між Російською Федерацією і Литвою.¹⁰⁵

Непохитність позицій Російської Федерації де в чому пояснюють економічні чинники. Враховуючи невелику глибину Керченської протоки та Азовського моря, увесь рух суден у їх акваторії відбувається по чітко визначеним каналам. Згідно загальноприйнятій світовій практиці, судна, що користуються ними, мають сплачувати збір, який йде на підтримання каналів у належному стані. Найбільш глибинні канали знаходяться на території України, тому вони мають більшу завантаженість та відповідно прибутки. Російська Федерація володіє лише мілководними каналами №50 і №52, прохідна осадка яких складає до 3 метрів. Як наслідок більша частина грошей що приносить Керченська протока йде до України. Щороку через неї проходить близько 9 000 суден, а орієнтовна сума заробітку становить 150 млн. дол. США.

¹⁰⁴ Романуха О.М. Місце кордону в системі сучасних українсько-російських відносин // Історичні і політологічні дослідження: 36. ст. / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2008. – №3-4 (39-40). – С. 233-240.

¹⁰⁵ Эстония удивлена позицией России, требующей пересмотра границы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/world/724530-estoniya_udivlena_pozitsiey_rossii_trebuyushchey_peresmotra_granitsy.htm

Політична та економічна вигідність володіння Керченською протокою стали причиною розгортання лоцманських війн. Так для забезпечення безпеки судноплавства у Керченській протоці, відповідно до міжнародних норм, діє Центр регулювання руху суден, який встановлює єдині правила судноплавства в акваторії. Він знаходиться у Керченському морському торговельному порту та керує ним українське державне підприємство «Дельта-лоцман».¹⁰⁶ Водночас, російська сторона, 1 квітня 1997 р., встановила свої правила судноплавства в акваторії, а фарватери № 50 і № 52 визнала територіальними водами Російської Федерації (дві третини фарватеру №50 і весь фарватер №52 фактично перебувають в територіальних водах України). Вона здійснювала в односторонньому порядку регулювання руху суден, непогоджене встановлення навігаційного обладнання. Це призводило до виникнення аварійних ситуацій, затримки руху інших суден, відмови сплати російськими судами навігаційних та лоцманських зборів. На 1 липня 1998 р. ця заборгованість становила близько 2 млн. дол. США. Арбітражні суди при розгляді справ вимагали надати їм демаркаційну карту водних кордонів України і Російської Федерації, якої немає.¹⁰⁷

Виходячи з даної ситуації, а також безплідної роботи спільної комісії, Президент України у 1999 р. підписав указ про поділ Азовського моря в односторонньому порядку. Москву просто поставили перед фактом, скерувавши офіційну ноту із координатами розмежування Азова і Керченської протоки.¹⁰⁸ Такі дії були першим показом серйозності намірів України щодо вирішення питання делімітації морських кордонів.

Не визнаючи односторонньої делімітації з української сторони, 15 грудня 1999 р. постановою уряду Російської Федерації була утворена переговорна група з питань правового статусу Азовського моря. На зустрічі делегацій країн у квітні 2001 р. в Києві було розглянуто питання про вироблення Декларації або Спільної заяви про правовий статус Азовського моря і Керченської протоки і розмежуванні морських просторів в Чорному морі. Росія і Україна домовилися про збереження «за Азовсько-керченською акваторією тимчасового статусу внутрішніх вод двох держав».

Незважаючи на це, ідея односторонньої делімітації продовжувала обговорюватися в українському політикумі. У 2003 р. в Верховній Раді України у першому читанні був ухвалений законопроект «Про внутрішні води, територіальне море та прилеглу зону України».¹⁰⁹ У результаті його прийняття, Україна могла в односторонньому порядку зафіксувати координати кордону в Азовському морі і Керченській протоці та проінформувати про це Генерального секретаря ООН. До того ж приклади таких дій показувала сама Російська Федерація. Нагадаємо, що вона самостійно провела межу на кордоні з Естонією.

¹⁰⁶ Пахар О. Море навпіл / О. Пахар // ПіК. – 2000. – №13. – С.12

¹⁰⁷ Высоцкий А. Делить все – таки нужно! / А. Высоцкий // Зеркало недели. – 1998. – 12 сентября. – С.5

¹⁰⁸ Пахар О. Море навпіл / О. Пахар // ПіК. – 2000. – №13. – С.12

¹⁰⁹ <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1066.919.0>

Певні зрушення відбулися 28 січня 2003 р. під час підписання президентами Росії і України «Договору про російсько-український державний кордон». У 5 статті документу зазначалося, що врегулювання питань делімітації суміжних морських просторів має здійснюватись за угодою між сторонами, згідно з міжнародним правом. При цьому ніщо в сьогоденні договорене не повинне наносити збитку позиціям Російської Федерації і України по статусу Азовського моря і Керченської протоки, як внутрішніх вод двох держав.¹¹⁰ Пізніше, 25-26 березня 2003 р., відбувся 18 раунд двосторонніх переговорів щодо розмежування Азовського моря, Керченської протоки та виключних економічних зон в Чорному морі. Проте ніяких конкретних варіантів проведення кордону досягнуто не було. Не внесла ясності і зустріч президентів В. Путіна і Л. Кучми 17 вересня 2003 р. Не дивлячись на те, що основним об'єктом обговорення стало питання врегулювання правового статусу Азовського моря і Керченської протоки, ніяких чітких домовленостей досягти не вдалось.

Непохитність позиції української сторони призводить до початку тиску з боку Росії. Кульмінаційним моментом у цьому відношенні став конфлікт навколо острова Тузла. 29 вересня 2003 р. Російська Федерація розпочала будівництво греблі в Керченській протоці у напрямку українського острова Тузла. Справа в тому, що український острів Тузла до 1925 р. був частиною коси Тузла, що з'єднувалась з Таманським півостровом і належала до Кубанської області (Після революції – Північнокавказької Радянської Республіки, потім – Краснодарського краю). У 1925 р. для проходу рибацьких човнів в основі коси був прокопаний канал, що після сильного шторму у тому ж році розширився. У 1941 р. о. Тузла був виведений з складу Краснодарського краю та переданий у підпорядкування Кримської АРСР (у складі РРФСР). У 1954 р. Крим був переданий УРСР. Спираючись саме на те, що колись о. Тузла був частиною коси Тузла та намагаючись відновити природність цього, Російська Федерація почала будівництво дамби. Це мало великий міжнародний резонанс та викликало шквал критики. Ситуацію вдалося врегулювати лише після офіційних розмов президентів країн.¹¹¹

Після ряду демонстративних акцій з обох боків, у сфері делімітації морських кордонів настає період затишшя. 5 листопада 2003 р. у Києві проходять переговори заступників міністрів закордонних справ Росії і України В. Калюжного і О. Моцика. Під час зустрічі була досягнута домовленість створити робочі групи для вирішення питань екології і судноплавства в Азовському морі і Керченській протоці. Через місяць, 24 грудня 2003 р., президенти Росії і України в м. Керчь підписали договір про співпрацю у використанні Азовського моря і Керченської протоки, в якій зазначалося, що, Азовське море і Керченська протока історично є

¹¹⁰ Україна готова поступитися частиною моря на користь Росії час публікації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/17may2010/demarcaz.html>

¹¹¹ Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1235-15>

внутрішніми водами Російської Федерації і України, але Азовське море розмежовується по лінії державного кордону, а врегулювання питань, що відносяться до акваторії Керченської протоки є предметом подальших угод між Україною і Росією. Договір забезпечував «вільний прохід торгових і військових судів двох країн через протоки, входження до Азовського моря іноземних судів ставало можливим тільки з відома обох сторін». У документі підкреслювалося, що «врегулювання питань, які стосуються акваторії Керченської протоки, здійснюватиметься за угодою між сторонами». Урядам двох країн доручалося створення спільної російсько-української корпорації в цілях співпраці в Азово-Керченській акваторії, включаючи експлуатацію Керчь-Єнікальського судноплавного каналу, а також підготовку пропозиції по відновленню і розвитку поромного повідомлення між країнами через Керченську протоку для пасажирських і вантажних перевезень. Розуміючи, що невирішеність питання може призвести до необміркованих дій, Київ і Москва йдуть на поступки.

Однак, перші успіхи виявилися недовготривалими. Вибори 2004 р. привели в Україні до влади нову команду, що, проголосивши вектор на Євроінтеграцію, розпочала перегляд усіх попередніх домовленостей з Російською Федерацією. Так на 22 раунді російсько-українських переговорів, що відбувся в Києві на початку вересня 2005 р. експерти погодили методику проведення межі в Азовському морі, проте зійшлися в дебатах стосовно межі в Керченській протоці. Українська сторона нагадала, що межа між двома країнами має проходити по колишній адміністративній лінії між РРФСР і УРСР. Росія, у свою чергу, звернула увагу на двосторонню домовленість про співпрацю у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 2003 р., в якій не обумовлювалось зобов'язання встановлення держкордону в Керченській протоці. Перший заступник глави МЗС України А. Бутейко, у свою чергу, відмітив, що Україна готова зробити максимум для вирішення цих питань. За його словами, українська сторона розраховує, що Росія надасть свої проекти договорів по делімітації межі. Він також унеможливив делімітацію межі в односторонньому порядку.¹¹²

Найбільшого напруження перемовини досягли на зустрічі міждержавних комісій 6 червня 2006 р. На ній українська сторона запропонувала змінити статус Азовського моря з внутрішніх на міжнародні води. Проте, на думку Росії, зміна статусу є питанням не технічним, а політичним, що може ускладнити переговорний процес і навіть завести його у безвихідь. «Методи розмежування просторів виявилися не співпадаючими. Росія ґрунтується на Керченському договорі 2003 р., підписаному президентами обох країн. Усі домовленості з цього питання повинні йти в розвиток цього договору, а не полягати в його перегляді», – відмітив посол з особливих доручень МЗС РФ В. Кеняйкин. Єдиним досягненням зустрічі

¹¹² Очередной раунд переговоров между РФ и Украиной по делимитации Азовского и Черного морей пройдет в сентябре 2005г. в Киеве. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20050616182319.shtml>

став проект угоди про розмежування територіальних вод у Чорному морі, що був переданий українській стороні.¹¹³

На диво результативною виявилася зустріч українсько-російської комісії 28-29 листопада 2007 р. У ході переговорів дипломати погодили проходження серединної лінії в Азовському морі і підписали відповідний протокол. Згідно нього було визначено початкові та кінцеві точки україно-російського державного кордону, узгоджено жорстку рівновіддалену серединну лінію та погоджено координати 11-ти її точок; погоджено методику розрахунку довжини лінії узбережжя Азовського моря. Сторони доручили експертам узгодити проект лінії розмежування територіальних морів, континентального шельфу і виняткових економічних зон Чорного моря, відобразивши її на карт-схемі. Також делегації обговорили деякі аспекти підготовки двосторонніх угод, які мали регулювати питання судноплавства, рибальства і захисту морського середовища та екологічної безпеки в морях і Керченській протоці. Причиною таких змін стала катастрофа 11 листопада 2007 р., в результаті якої, через шторм в Керченській протоці, затонули чотири кораблі, а з російського танкера «Волганефть-139» в море вилилося близько 2 тисяч тонн мазуту. Це сильно вдарило по екології регіону на відновлення якої, за оцінками експертів, знадобиться не менше 10 років. Відразу після цього, 17 листопада, морські адміністрації України і Росії підписали Тимчасове положення про порядок проходження суден у Керченській протоці. За оцінками експертів, Україна у такий спосіб «поділилася» з Росією Керченською протокою знову.

Не дивлячись на певні успіхи, загальна ситуація в переговорному процесі залишалася напруженою. Під час тридцятого раунду українсько-російських переговорів сторони, в черговий раз, ні до чого не домовилися. Україна пропонувала три варіанти вирішення проблеми водних кордонів: по кордонах республік СРСР, по територіальній лінії, по 12 миль від берега з нейтральними водами в залишку. У Росії, натомість, було своє бачення. Оскільки воно не співпадало з українським варіантом, Москва розпочала затягування перемовин. Росія просто не приймала жоден з трьох варіантів, не пропонуючи свого. Обурюючись, представники української делегації навіть заявляли про передачу справи на розгляд в міжнародні суддівські інстанції.

Ситуація загострилась ще більше під час проведення 31 раунду переговорів. Вони відбулися 9 червня 2009 р. На них МЗС України звинуватив Росію в зриві роботи по розмежуванню Керченської протоки, що безплідно йде вже 13 років. Як стверджував офіційний Київ, Москва відкрито відмовилася продовжувати обговорення питання визначення морського кордону, що на думку дипломатів, порушує не лише двосторонні домовленості, але і міжнародне право. Під час зустрічі сторони обмінялися документами відносно стану переговорного процесу по розмежуванню Азовського і Чорного морів, Керченської протоки, а також домовилися в

¹¹³ Россия и Украина делят Азовское море. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dni.ru/polit/2006/6/6/84688.html>

жовтні того ж року провести нову зустріч в Києві. «Сторони продовжили процес узгодження варіантів відбору вихідних даних для розрахунку лінії між Росією і Україною в Азовському морі. Цей розрахунок мав враховуватися при визначенні лінії проходження держкордону в даній акваторії», – коментував підсумки зустрічі представник російського зовнішньополітичного відомства А. Нестеренко. При цьому Київ відверто спробував форсувати події, пригрозивши в односторонньому порядку провести керченський кордон, пославшись на нібито швидке введення безвізового режиму між Україною і Євросоюзом. Перспектива отримання безвізового режиму з ЄС давала привід робити подібні заяви багатьом українським політикам та чиновникам. Так у жовтні 2008 р. директор першого територіального департаменту МЗС України Л. Осаволук стверджував, що російська сторона заблокувала роботи по демаркації сухопутної ділянки спільного кордону, що дуже сприяє розвитку нелегальної міграції. У зв'язку з цим він не виключив «здійснення демаркації в одnobічному порядку». 5 червня 2009 р. заступник секретаря Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України, экс-глава МЗС України В. Огризко заявив, що Україна може в одnobічному порядку провести демаркацію російсько-українського кордону, якщо Росія як і надалі затягуватиме вирішення цієї проблеми.¹¹⁴

Переговорна політика Російської Федерації змінилася наприкінці 2009 р. Це відзначив у своїй заяві тогочасний міністр закордонних справ України П. Порошенко: «Тільки що завершилося засідання українсько-російської комісії, де уперше за останній рік був зафіксований прогрес. Ми повернулися до переговорного процесу. Ми упевнені, що на сьогодні позиція української сторони, мені здається, була сприйнята російською стороною. Ми повинні переходити до процесу демаркації Керченської протоки, прийнявши російські пропозиції по забезпеченню безперешкодного проходу російських кораблів, наданню їм безстрокового права користування Керченською протокою. Тобто, ми готові надати державні гарантії безперешкодного користування Керченською протокою російським судам і почати процес демаркації Керченської протоки».¹¹⁵

Причиною двосторонніх поступок стала нереалізована ідея безвізового режиму України з ЄС. Не маючи підтримки великих Європейських країн, Україна не наважилася проводити делімітацію в односторонньому порядку. Шукаючи можливі варіанти виходу з ситуації, Київ погоджується надати право російським кораблям безперешкодного користування каналом. Проте Росія продовжувала наполягати на своєму. За словами посла України в Російській Федерації В. Ельченко: «Російська сторона наполягає на спільному використанні протоки, тобто не ділити її зовсім, не проводити кордон». За його інформацією, є пропозиції з приводу розділу Керченської

¹¹⁴ Переговори по границам Азовского и Черного морей закончились ничем. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://flot2017.com/index.php/item/news/7703> 18.06.09 12:17

¹¹⁵ Украина готова поделиться с Россией Керченским проливом ради скорейшей демаркации границы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rus.newsru.ua/ukraine/30dec2009/deemmar.html>

протоки на «зони відповідальності». «Але, знову-таки, без проведення лінії держкордону це все виглядатиме дуже віртуально. Сказати, що на це є згода двох сторін – це дуже оптимістично», – додав дипломат.¹¹⁶

Певні зрушення у справі відбулися після президентських виборів в Україні 2010 р. 17 квітня 2010 р. міністр закордонних справ України К. Грищенко і міністр закордонних справ Російської Федерації С. Лавров підписали угоду про демаркацію українсько-російського державного кордону. Угода була підписана за підсумками третього засідання українсько-російської міждержавної комісії в рамках офіційного візиту президента Російської Федерації Д. Медведева до України.¹¹⁷ Незважаючи на знаковість цієї події, експерти побоювались, що домовленість про демаркацію сухопутного кордону з Росією змусить Україну поступитися в спорі про морський кордон. За словами експерта з питань міжнародної безпеки Г. Яворської, після досягнутої 17 травня домовленості Україна, найімовірніше, відмовиться від вимоги зберегти водний кордон в Азовському морі і Керченській протоці по лінії адміністративного ділення між союзними республіками за часів СРСР. На думку Г. Яворської, питання демаркації сухопутного кордону і делімітації водного кордону дві країни завжди розглядали нерозривно. «Якщо є угода про демаркацію сухопутного кордону, значить, є домовленість і по делімітації водного кордону. А це можливо лише в одному випадку – якщо Україна відмовиться від свого головного козиря на переговорах: збереження кордону по лінії адміністративного ділення між республіками Радянського Союзу». Г. Яворська вважає: «Якщо Росія погодилася на демаркацію, це означає, що Україна погодилася на російський варіант проходження кордону в Азовському морі і Керченській протоці та зміщення рубежів на захід».¹¹⁸

У вересні 2010 р. прогнози щодо розв'язання питання водних кордонів доповнилися версією, згідно якої пакет домовленостей між Україною та Росією щодо розмежування Азовського і Чорного морів та Керченської протоки містить вимогу росіян щодо модернізації Чорноморського флоту РФ. Москва не поспішає підписувати договір через побоювання, що українська сторона не виконає свою частину угоди - пише «Дзеркало тижня. Україна». Проблема розмежування морських просторів передбачає пакетне рішення: «Москва йде на делімітацію, а Київ, в свою чергу, погоджується на модернізацію Чорноморського флоту Росії, що базується в Криму. «Це ідея К. Грищенка, ніби схвалена президентом».¹¹⁹

¹¹⁶ Россия не хочет проводить границу в Керченском проливе. Предлагает разделить его на зоны ответственности время публикации: 9 декабря 2010 г., 13:38
<http://www.rus.newsru.ua/ukraine/09dec2010/ukrusel.html>

¹¹⁷ Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_365

¹¹⁸ Делімітація. Отдадим России часть Украины? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vlasti.net/news/88935>

¹¹⁹ Росіяни бояться обману з української сторони щодо делімітації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: • <https://ukranews.com/news/158656-smu-rossyua-boytsya-chto-ukrayna-ee-obmanet-v-voprose-delymytacyu-morskoy-granicy>

На кінець 2010 р. переговорний процес почав набувати сталого розвитку. 10 грудня 2010 р. відбулась щорічна зустріч глав МЗС Росії і України – С. Лаврова і К. Грищенко. Серед питань які обговорювалися важливе місце було відведено делімітації кордонів. Під час зустрічі сторони обговорили графік роботи наступного року, а також відзначили важливість підписання 26 листопада 2010 р. Україною і Росією меморандуму про будівництво моста через Керченську протоку.¹²⁰

Стабілізація переговорного процесу сприяла появі і перших прогнозів щодо підписання договору про розмежування морських кордонів. Про це журналістам заявив директор департаменту інформаційної політики Міністерства закордонних справ О. Волошин. Він зазначив, що в 2010 р. переговори про делімітацію кордону значно просунулися і висловив надію на їхній подальший успіх. «Гадаю, є всі підстави розраховувати на те, що цей процес буде успішним, і наступного року ми його завершимо», – сказав Волошин.¹²¹

Достовірність прогнозу виявилась частковою. Завершити делімітацію морських кордонів не вдалося, проте у 2011 р. російська сторона вперше чітко висловила своє бачення розмежування морських кордонів з Україною. Кордон пропонувалося провести не по Керч-Єнікальському каналу, як попередньо хотіла Москва: він залишається українським. Але в обмін на це говорилося про розмежування Керченської протоки таким чином, аби частини каналу в районах Азовського і Чорного морів були на російській ділянці акваторії. Далі, російська сторона пропонувала змістити вихід із Керченської протоки в Азовському та Чорному морях у бік України та створити спільну корпорацію з використання Керч-Єнікальського каналу. При цьому російські дипломати обстоювали позицію, що створення спільної корпорації та підписання угоди про делімітацію має відбутися одночасно. У Києві виступали проти такого підходу. Україна висловлювалася за те, що спочатку слід оформити кордони і тільки потім створювати СП. Загалом даний варіант був розкритикований спеціалістами, оскільки Росія здобувала в Керченській протоці право контролю над входом і виходом практично всіх суден. І якщо угода 2003-го, яка дозволяла Москві блокувати вхід в Азовське море військових кораблів третіх країн, давала росіянам ключ від каналу й протоки, то у разі прийняття українцями їхніх пропозицій, Кремль отримав би у свою власність самі «двері».¹²²

У питаннях розмежування Азовського моря, Російська Федерація домоглася від України відходу від методу серединної лінії, що було зафіксовано в травні 2008 р. у протоколі чергового раунду переговорів. Оскільки даний метод поділяє море у відношенні 60 на 40 % на користь

¹²⁰ Київ і Москва домовилися про параметри кордону в Азовському морі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/kiyiv_i_moskva_domovilisya_pro_parametri_kordonu_v_azovskomu_mori.html

¹²¹ МЗС обіцяє, що переговори про делімітацію морського кордону з Росією буде завершено в 2011 році. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.ua/ukraine/21dec2010/demarkac.html>

¹²² Граница: какой ценой? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/POLITICS/granitsa_kakoy_tsenoj-108365.html; СМІ: Україна может потерять часть суверенитета, принял предложения РФ по разграничению морских пространств [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

України, Москва пропонує розподілити його навпіл: 50 на 50%. Як наслідок, українська делегація відмовилася враховувати при розмежуванні Азова українську затоку Сиваш, однак взяла до уваги російську Таганрозьку затоку. Експерти пояснюють цікавість росіян до Азовського моря його рибними багатствами та перспективними родовищами нафти і газу.¹²³

Серед інших причин не поступності Російської Федерації в питаннях делімітації морських кордонів експерти виділяють зростаючі транзитні можливості цих акваторій. Розпад Радянського Союзу та падіння залізної завіси відкрили у цьому відношенні гарні перспективи. Багато у чому цьому сприяють динамічно зростаючі економіки країн Сходу, особливо Китаю. Великий обсяг товарообігу між Сходом та Європою став не лише предметом заробітку, але й частиною геополітики. Сильні країни світу, прагнучи взяти під контроль ці процеси, розроблюють та впроваджують різні програми дій, складовою частиною яких є побудова нових транспортних коридорів. Враховуючи географічні особливості розташування України, Азовський регіон у цьому плані має певний потенціал.

Одним із перспективних проектів використання такого потенціалу є транспортний коридор «Європа-Азія». Згідно планів він має проходити через Німеччину, Австрію, Чехію, Словаччину, Угорщину, Польщу, Україну, Росію, Казахстан, країни Середньої Азії до Китаю. Росія, натомість, активно пропагує свій варіант проходження цього коридору через територію Білорусі й балтійського виходу до Європи. Важлива роль у цих планах відводиться Керч-Єнікальському каналу – єдиному способі транспортного сполучення портів Каспійського із Середземним морем, який виник завдяки функціонуванню Волго-Донського каналу. Крім того, за допомогою численних каналів можливе проходження суден з Азово-Чорноморського басейну до Балтійського моря.

Усе це дає Україні (за даними інституту «Рендел») кращий у Європі коефіцієнт транзитності. Аналіз вантажообігу лише торгівельних портів України показує, що зовнішньоторговельний баланс країни тяжіє до імпортованих операцій, а транзит займає вагому частку у економічних показниках діяльності морського транспорту. Так, близько 40 % вантажопотоку, що проходить через Маріупольський морський порт, припадало до початку військового конфлікту на Сході України на транзит. Порт Маріуполь входив у трійку найбільших портів України. Вигідне положення порту визначалося тим, що він знаходиться у вузлі транспортних коридорів, розташований у центрі найбільшого індустріального району України. Потреба розвитку транспортного співробітництва між Україною і Росією пов'язана і з недостатністю перевантажувальних потужностей у останньої, необхідністю експортувати транзитні вантажі з Середньої Азії через Україну й у т.ч. через українські порти.¹²⁴

¹²³ ЗМІ: Україна готова поступитися частиною моря на користь Росії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.ua/ukraine/11feb2011/moremore.html>

¹²⁴ Данные грузоперевозок Мариупольского морского порта. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.marport.net/?q=content/%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D0%BE->

Зважаючи на це, з 2004 р. в Російській Федерації починає активно обговорюватися ідея будівництва каналу «Євразія», що має з'єднати Каспійське та Азовське моря. Реалізація плану будівництва 700-кілометрового водного шляху оцінювалась в 4,5 мільярда євро, вантажопропускна здатність – 75 мільйонів тонн в рік. Канал мав пройти територією російських регіонів Дагестан, Калмикія, Ставропольський край і Ростовська область та стати транзитним маршрутом для перевезення нафти і інших вантажів. Цей план багатий глибинними геополітичними наслідками – розширення торгівлі і транзиту; створення нових енергетичних проектів; отримання виходу до світових морів країн Середньої Азії. За даними Asia Times, від реалізації даного проекту найбільше виграють Росія, Казахстан і Китай.¹²⁵

Враховуючи це, Євразійський банк розвитку запланував виділити 2,7 мільйона доларів на розробку техніко-економічного обґрунтування проекту «Євразійського каналу» і судноплавного каналу «Волга-Дон – 2». Це ще один варіант прокладення, хоча цей шлях довше і обійдеться дорожче.

Опоненти проекту стверджують, що в каналі немає необхідності, оскільки трубопровід Каспійського трубопровідного консорціуму, трубопроводи Баку-Тбилиси-Джейхан, Атирау-Самара і Баку-Новоросійськ цілком забезпечують транзит об'ємів поставок, що збільшуються. «Для перевезення і прокачування нафти найбільш перспективним і природним є трубопровідний транспорт, усі інші варіанти можуть існувати тільки в якості вимушеної альтернативи», – говорить Михайло Перфилов, директор по розвитку бізнесу в Росії і СНД компанії Fearnleys. «Будівництво дорогого каналу економічно недоцільне, – упевнений він. – Крім того, працюючі в цьому регіоні, видобувні компанії вже давно визначили, як саме вони транспортуватимуть свою продукцію». В той же час деякі російські порти і діючий Волго-донський канал завантажені не повністю. Побудова нового каналу дещо незручна і з кліматичної точки зору. Справа в тому, що Азовське море біля гирла річки Дон в зимовий період сильно замерзає. Це вимагає постійного прокладання шляхів, що веде до здорожчання перевезень.¹²⁶

Однак прихильники ідеї «Євразійського каналу» наводять свої аргументи: за останні роки Волго-донський канал обмілів, що стало причиною частих посадок кораблів на мілину. 12 фактів лише за 2011 р. У зв'язку з цим у 2012 р. було прийнято рішення про виділення Росморпортом 400 млн. рублів на днопоглиблювальні роботи з метою досягнення проектною гарантованої глибини в 4,5 м. Постійно діють обмеження по завантаженню

%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%
%B1%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%B5

¹²⁵ В ближайшее время транспортный коридор ТРАСЕКА сможет удовлетворить все ожидания в сфере перевозок грузов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://transport-journal.com/komentarii-obzori/v-blyzhajshee-vremya-transportnyj-korydor-traseka-smozhet-udovletvoryt-vse-ozhydanyya-v-sfere-perevozok-hruzov/>

¹²⁶ Карта-схема ледовой обстановки в Азовском море. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.blackseanews.net/read/35914>

судів при проходженні каналу. Як наслідок за навігацію 2006 р. по ньому було перевезено 8,053 млн. т вантажів, 4,137 млн. т з яких – нафтопродукти. І це при проєктованій пропускній спроможності 11 млн. т на рік.¹²⁷

Проте Росія і Казахстан налаштовані здійснити цей амбітний з точки зору геополітики проєкт. На думку голови ради директорів ВАТ «ЛенморНИИпроект» В. Шабанова, в недалекому майбутньому перед розробниками нафтоносного шельфу Каспійського моря все ж таки постане гостра проблема вивезення видобутої сировини. Тому три петербурзькі компанії – ВАТ «ЛенморНИИпроект», ТОВ «СНПО Экогидротехника» і ТОВ «Интероргсервис» – вирішили випередити природний хід подій і пропонують вже зараз з'єднати два моря по воді. За оцінкою голови ради директорів «Интероргсервиса» О. Титова, канал завдовжки більш ніж 600 км можна побудувати впродовж трьох-п'яти років (Дивитися карту 1.).

Карта 1. Проєкт каналу з Каспійського в Азовське море

У 2007 р. В. Путін закликав розширити існуючі в країні внутрішні водні шляхи, заявивши, що канал, який сполучає Каспійське і Азовське моря «не лише забезпечить прикаспійським країнам вихід до Чорного і Середземного морів, але і якісно змінить їх геополітичне положення, давши їм можливість стати морськими державами».¹²⁸

У тому ж році президент Казахстану Н. Назарбаєв висловив зацікавленість своєї країни в реалізації такого проєкту: «Нам потрібні різні маршрути: природно, такі сировинні товари як нафта і газ підуть по тих маршрутах, які будуть для нас найбільш прийнятними з економічної точки зору. Спорудження нового євразійського морського шляху від Каспійського до Чорного моря може стати знаковим проєктом. Цей канал стане важливим виходом до моря через Росію для усієї Середньої Азії».

Річ у тім, що на каспійському шельфі знаходиться 20 нафтових і газових родовищ, а також більше 250 нафтоносних ділянок. Поклади нафти в цьому регіоні складають від 6 до 10 % загальносвітових запасів. Якщо канал

¹²⁷ Россия и Казахстан намерены соединить Каспийское и Азовское моря, и этот план чреват далеко идущими геополитическими последствиями. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wprg.ru/archives/1772>

¹²⁸ На расчистку акватории Волго-Каспийского канала Росморпорт выделяет в 2012 году 400 млн. рублей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.morvesti.ru/news/index.php?news=14961>

буде прокладений, він стане потужним конкурентом транспортного коридору TRASECA і нафтопровідного проекту Баку-Джейхан. Канал дозволить Росії посилити свій вплив на динамічно зростаючий Казахстан і, як говорить Олександр Дугін, може привести до створення «нового нафтового картелю, що не поступиться ОПЕК», якщо до цієї схеми підключаться Іран і Азербайджан.

Із спорудженням каналу також відкриються нові можливості для збільшення вантажного транзиту з країн Середньої Азії і Китаю в Чорноморський регіон і Європу. Сьогодні торгові перевезення між Китаєм і Євросоюзом здійснюються в основному по морю, а об'єм сухопутних вантажів в торгівлі між ними складає всього 2 % від їх загальної кількості. Отже, торгівля між Азією і Європою створює колосальний потенціал для Росії і Казахстану, які зможуть скористатися своїм географічним положенням, отримуючи зиск від розвитку регіональної і континентальної інфраструктури в таких областях як енергетика, торгівля і транспорт.

Керівництво російської Калмикії вже провело переговори з Індією і Китаєм про початок інженерних робіт і будівництво гідротехнічних споруд. Пекін, у свою чергу, висловив бажання брати участь у фінансуванні будівництва Євразійського каналу. Говорячи про перспективу – якщо маршрут із Західної Європи в західний Китай пройде через Росію, Казахстан і КНР, то Росія отримає 5 % долю в нинішньому об'ємі морських перевезень між Європою і Азією та щорічні прибутки у розмірі 3 мільярдів доларів у вигляді плати за транзит.¹²⁹

Така зацікавленість Російської Федерації обумовлена не лише економічними вигодами, але й політичним протистоянням з США. Вашингтон з 1993 р. прагне реалізувати ідею відродження торгового шляху (Великий Шовковий Шлях – ВШШ) з Сходу до Європи в обхід Росії. Ідея побудови нового міжнародного транспортного коридору Європа-Кавказ-Азія («ТРАСЕКА» – Transport Corridor Europe–Caucasus–Asia) була вперше проголошена на конференції, яка пройшла у Брюсселі в травні 1993 р. У ній взяли участь міністри торгівлі і транспорту з восьми первинних країн, охоплених проектом ТРАСЕКА. Це п'ять республік Центральної Азії і три кавказькі республіки. На конференції було прийнято рішення впровадити програму Технічного Сприяння, що фінансується Європейським Союзом, для розвитку транспортного коридору по напрямку Захід-Схід з Європи, з перетином Чорного моря, через Кавказ і Каспійське море з виходом на Центральну Азію.¹³⁰

Пізніше ці думки були конкретизовані у статті «Партнерство «Великої Центральної Азії» для Афганістану і його сусідів», Професора Фредеріка Стар, директора Інституту Центральної Азії і Кавказу при університеті Джона Хопкінса у березні 2005 р. У ній він виклав геопросторову доктрину

¹²⁹ Строительство канала Каспий-Азов грозит катастрофическими последствиями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/651511.html>

¹³⁰ О возрождении Великого Шелкового Пути. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wprf.ru/?p=2507>

Великої Центральної Азії. На його думку, основна мета цього проекту полягає в сприянні трансформації Афганістану і усього регіону, ядром якого він є, в зону забезпечених, з точки зору безпеки, суверенних держав, що розділяють принципи життєздатної ринкової економіки, секулярних і відносно відкритих систем правління, що поважають громадянські права і підтримують позитивні стосунки із США.

Зацікавленість США у реалізації власного проекту полягає у тому, що головні фінансові, товарні і інформаційні потоки в ХХІ ст. будуть зосереджені в трикутнику США-Європа-Азія. У зв'язку з цим, найважливішим завданням для країн-учасниць ТРАСЕКА є реалізація своїх геополітичних і економічних можливостей через розвиток транспортно-комунікаційних мереж. На сьогодні торговий обіг між Азією і Європою вже перевищує \$2 трлн. в рік, при цьому доля транспортних витрат складає \$200 млрд. Україй важливим є і інша обставина: транспортні мережі ТРАСЕКА проходять по територіях країн, багатих корисними копалинами і запасами енергоресурсів, перспективними в плані їх освоєння. Іншим словом, ВШШ має два компоненти: Транспортний (ТРАСЕКА і Гвадар-Кушка) і енергетичний (НАВУССО і ТАПИ). Влітку 1998-го року дванадцять країн Кавказу, Чорного моря і Середньої Азії, за підтримки США, досягли угоди по створенню залізничного, морського, повітряного і автомобільного транспортного коридору з Китаю і Монголії в Європу, в обхід Росії. Секретаріат програми знаходиться у Баку.

Про реакцію Росії на проект ТРАСЕКА можна дізнатися з офіційної довідкової інформації Департаменту економічного співробітництва МЗС РФ, опублікованої в 2000 р. під назвою «Євразійський транспортний коридор (ТРАСЕКА)»: «В політичному плані Захід розглядає цей проект як реальну можливість істотного зменшення транспортної залежності колишніх республік СРСР від Росії, посилення відцентрових тенденцій серед країн СНД. В цілях протидії вищезгаданим тенденціям необхідно сформувати мережу меридіанних і широтних транспортних коридорів «Південь-захід-північ», що дозволило б притягнути додаткові вантажні і пасажирські потоки з країн Північної і Західної Європи, Середньої Азії і Близького Сходу. В зв'язку з цим слід активізувати роботу із створення міжнародних транспортних коридорів № 2 (Берлін-Варшава-Минск-Москва-Нижній Новгород з продовженням до Єкатеринбургу і далі на Транссибірську залізничну магістраль) і № 9 (Хельсинки-Санкт-Петербург-Москва з продовженням до Новоросійська і Астрахані). Логічним продовженням останнього маршруту стало б створення авто- і залізничних поромних сполучень через Каспій до портів Туркменістану і Ірану і далі в регіони Персидської затоки і Аравійського моря». Реалізуючи поставлену мету, Російська Федерація у вересні 2000 р. підписала Санкт-Петербурзьку угоду з

Іраном та Індією про створенню Міжнародного транспортного коридору «Північ-південь».¹³¹

Серед причин затягування делімітації морських кордонів необхідно згадати і про поклади газу та нафти на шельфах Азовського і Чорного морів. Найбільше запасів газу та нафти в Чорному морі. За підрахунками експертів їх обсяг сягає 170 млрд. куб. м газу вартістю 44,8 млрд. доларів США та 80 млн. тонн нафти, вартістю 59,2 млрд. доларів США. За об'ємами їх покладів Чорне море називають другим Каспієм. Привабливість регіону сприяла початку ряду причорноморських країн видобутку енергоносіїв, а використовуючи фактор розпаду СРСР та необхідності нового правового оформлення кордону ще й їх перерозподіл. Чорне море стало об'єктом не лише політичних дискусій, але й військових конфліктів, територіальних претензій, гонки озброєння. За останні роки лінія кордону змінювалася біля о. Зміїний, Абхазії. Військово-морські сили Росії, Румунії і Туреччини стрімко нарощують своє озброєння. Так головнокомандувачем Військово-Морського Флоту РФ В. Висоцьким пообіцяв, що до 2020 р. для Чорноморського флоту буде побудовано 15 фрегатів, 10 надводних і 5 підводних кораблів. Ці плани говорять про намір Москви повернути собі військову перевагу в регіоні. Румунія, у свою чергу, заявила про намір закупити 24 американських винищувача F-16.¹³²

Займаючи перше місце у світі по продажу газу та нафти, Російська Федерація активно шукає і розробляє нові родовища. Загальна оцінка запасів вуглеводнів в Росії становить 33,1 трлн. кубів м. газу та 2,98 млрд. т нафти та газового конденсату. При цьому Південний та Північнокавказький округи РФ посідають за їх кількістю третє місце в країні. Багато у чому за рахунок шельфів Чорного та Азовського морів (Дивитися малюк 1).¹³³

У 2007 р. в Російській Федерації компанія «Приазовнафта» робить перші спроби буріння свердловин в Азовському морі. Однак пройти громадські слухання їм не вдалося через обурення місцевого населення. Проти реалізації проекту виступили представники Екологічної вахти по Північному Кавказу і Темрюкської районної громадської організації «За врятування Тамані!». У подальшому активність газовидобувних компаній лише зростала. В 2008 р. «Газпром» подав заявку на розробку 16 ділянок на шельфах Карського, Охотського та Чорного морів.¹³⁴ Особливу увагу при цьому компанія приділяла структурі «Палласа» в Чорному морі. Вона розташована в північно-східній частині моря на кордоні України та Росії. Її

¹³¹ Евроазиатский транспортный коридор (проект ТРАСЕКА) (справочная информация). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mid.ru/ns-direcon.nsf/a591a1e97b9a36ce43256a0c003fb95e/d89d3102220efc4443256a29003c4e06?OpenDocument>; <http://www.regnum.ru/news/651511.html> Строительство канала Каспий-Азов грозит катастрофическими последствиями 10:40 05.06.2006

¹³² В Черном море идет наращивание вооружений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.blacksea.su/397_news.html

¹³³ Запасы нефти и газа. Сайт газпрома [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazprom.ru/about/production/reserves/>

¹³⁴ Сайт газпрома [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazprom.ru/>

спільну розробку Газпрому ще в серпні 2010 р. було запропоновано українською стороною. Відповідну угоду було підписано в грудні того ж року. Згідно неї, сторони домовилися створити спільне підприємство, але реальні дії почалися лише в 2012 р. 18 січня 2012 р. на зустрічі представників компаній в Москві було домовлено про активізацію співпраці з освоєння структури Паласу. У лютому того ж року делегація «Газпрому» прибула до Києва для вивчення геолого-технічної і фінансово-правової документації. Російська монополія навіть схвалила програму освоєння ресурсів вуглеводнів на шельфі Чорного моря до 2030 р. «Відповідно з нею, структура Паласа розглядається як найбільш перспективний об'єкт на шельфі», - повідомили в «Газпромі». Загальні видобувні ресурси на цьому об'єкті можуть становити 12,2 млн. т нафти і 120,7 млрд. кубометрів газу.¹³⁵

Малюнок 1. Загальний обсяг запасів газу та нафти в Російській Федерації

Зростання інтересу російських партнерів пов'язано з політичними ротаціями в Україні 2010 р. та проголошенням курсу на енергонезалежність. З цією метою Україна активізує роботу щодо видобутку власних енергоносіїв та запрошує до конкурсу представників іноземних компаній, підписує відповідні угоди на зустрічах в Давосі. Ігнорування дій українського уряду вело до послаблення ролі Росії в регіоні.

Сама ідея розробки шельфу не нова. Вона існувала ще з часів президентства Л. Кучми. Проте події 2004 р. змінили вектор та характер української політики, а з ними і перелік компаній, що мали цим займатися.

¹³⁵ "Газпром" і "Нафтогаз" прищвидшать створення СП для розробки Паласу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-energy.org/post/16177>; Створення СП з "Газпромом" є згубним проектом для України – експерт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimea.unian.net/ukr/detail/22304>

Три роки уряд Ю. Тимошенко оскаржував перемогу компанії Vanco в тендері, щодо розробки шельфу. Це автоматично блокувало будь-які можливості інших нафтових компаній зайти на ці родовища. Суть конфлікту стала очевидною після того, як у власниках «Венко Прикерченська» спливали імена деяких представників російського бізнесу. Ситуація врегулювалася лише після чергових виборів. Це сприяло поновленню переговорів НАК «Нафтогаз України» з такими компаніями, як RoyalDutch Shell, «Газпром» і «ЛУКОЙЛ».¹³⁶

Проте очікуваний результат виявилися іншим. Фінансування від інвесторів не надходило. У першу чергу мова йде про найбільші Прикерченську (партнер України – «Венко Прикерченська»), Одеську, Безіменну ділянки, родовище Суботін (партнер «Чорноморнафтогазу» – російський «Лукойл»), площу Паласа (партнер «Нафтогазу України» – російський «Газпром»). На думку експертів, залучення російських компаній на ринок України є нерезонним. Ні «Газпром», ні «ЛУКОЙЛ» необхідним обсягом вільних грошових ресурсів на той час не володіли. А головне, вони не мали належних технологій. В обох випадках компанії спробували лише «заставити» найперспективніші ділянки шельфу. «Якщо протягом п'яти років у випадку з «ЛУКОЙЛом» видобуток нафти в Чорному морі ще має сенс з огляду на близькість компанії, що належить В. Алекперову НПЗ. «Газпрому» ж інвестувати в енергонезалежність України не вигідно» – таких думок дотримуються директор Інституту енергетичних досліджень Д. Маруніч та член комітету Верховної ради з ПЕК С. Пашинський.¹³⁷ Проте після торгівельних війн восени 2013 р., Україна відмовила ЛУКОЙЛ у спільній розробці чорноморського шельфу. Причина – затягування часу.

Російські компанії вочевидь не можуть одночасно охопити усі нові родовища, пошук яких відбувається по усьому світу. Прагнучи втримати їх під контролем, вони підписують угоди, не маючи часу та вільних коштів для їх реалізації. Як приклад, у рамках міжнародного економічного форуму в Давосі, «Роснефть» підписала угоду з американською нафтовою компанією ExxonMobil про спільну розробку нафтоносного чорноморського шельфу. Йдеться про ділянку «Туапсинський прогин» у східній частині Чорного моря площею 11,2 тис. км. Ресурси цього родовища оцінюються приблизно в мільярд тонн нафтового еквівалента. Згідно домовленостей ExxonMobil отримує 33,3% акцій СП, Роснефть відповідно 66,7%. Сума інвестиції на геологорозвідувальні роботи запланована в розмірі близько одного млрд. дол. США, корпорація ExxonMobil перша має почати фінансування даного проекту. Це вже другий спільний інвестиційний проект «Роснефти» і ExxonMobil. У червні 2010 р. вона підписала угоду про розробку Валу-Шатського родовища (теж у Чорному морі) з американською компанією

¹³⁶ Мировая угода з "Венко Прикерченська". [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://korrespondent.net/business/press_release/1057261-mirova-ugoda-z-venko-prikerchenska

¹³⁷ Вдвоєм на море. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ua/doc/1858067>

Chevron. Виходить, що використовуючи інвесторів для розробки власних родовищ, російські компанії активно йдуть на українські ринки.¹³⁸

Геополітична, економічна, військова зацікавленість Російської Федерації у цьому регіоні сприяла активізації переговорного процесу. У грудні 2011 р. російська сторона передала свої пропозиції щодо врегулювання питання кордонів і вони майже збігалися з українською позицією. При цьому на останніх зустрічах росіяни заговорили не тільки про розмежування акваторії, але і дуже чітко про те, як повинна пройти межа, про зони відповідальності. Позиція Російської Федерації за оцінками українських парламентарів була цілком прийнятною, оскільки координати лінії кордону, запропоновані Москвою, лише трохи відрізнялися від української версії.¹³⁹

Враховуючи спільність позицій, 12 липня 2012 р. у м. Ялта відбулася міждержавна зустріч під керівництвом президентів двох країн. Як акцентувалося засобами масової інформації, Україна і Росія завершили переговори щодо розмежування Азово-Керченської акваторії, а відповідний договір мав стати головним документом, який мали підписати за підсумками засідання. П'яте засідання комісії мало стати фінішним у питанні морських кордонів.¹⁴⁰ Проте результати зустрічі стали дещо неочікуваними. Досягнуті домовленості мали більше декларативний характер і не містили ніякої конкретики. У заяві за підсумками зустрічі йшлося, що сторони вважають важливим провести делімітацію кордонів з урахуванням законних інтересів обох держав. У цьому зв'язку вони виходять з доцільності, після досягнення згоди зі всіх боків, укласти відповідну двосторонню угоду», – йдеться в повідомленні. Однак після закінчення засідання, В. Путін зазначив: «Це не угода про розподіл Азовського і Чорного морів. Ми поки Чорне море не поділяємо, і Азовське – те ж само». Щодо останнього варіанту проходження морського кордону, то він мав наступний вигляд: в Азовському морі сторони пішли на компроміс – підсумкова лінія кордону була проведена між запитними позиціями України та Росії. Розмежування Азовського та Чорного морів за російським варіантом означало для України, фактично, відмову від погодженого раніше принципу серединної лінії. Для Києва це територіальні і економічні втрати. Україна пішла на певні поступки і в районі Чорного моря. Згідно нових домовленостей, в районі нафтоносної площі Паласа, лінія кордону була відсунута на дві морські милі у бік України. На українській

¹³⁸ Сайт psneft. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psneft.ru/news/75/>

¹³⁹ Українська сторона вважає прийнятними пропозиції Росії щодо азово-керченського кордону. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/ukrayinska_storona_vvazhae_priynyatnimi_propozitsiyi_rosiyi_schodo_azovo-kerchenskogo_kordonu.html

¹⁴⁰ Російський варіант делімітації морського кордону позбавить Україну газоносної площі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/rosiyskiy_variant_delimitatsiyi_morskogo_kordonu_pozbavit_ukrayinu_gazonosnoyi_ploschi.html14:46

території залишався острів Тузла і судноплавний Керч-Єнікальський канал, управління яким мало здійснювати Спільне підприємство.¹⁴¹

Узгодивши основні питання, в подальшому переговорні сторони проводили лише консультативні зустрічі (червень 2012 р.) на яких підтверджували обопільну готовність до завершення переговорного процесу. Так 19 жовтня 2012 р. на прес-конференції за підсумками переговорів міністрів закордонних справ двох країн, що відбулося напередодні зустрічі президентів 22 жовтня того ж року, С. Лавров заявив: «З питань, що потребують вирішення президентів, воно вже отримано. Невипадково, на зустрічі керівників наших країн в липні цього року в Ялті було прийнято спільну заяву, в якій міститься доручення відповідним відомствам підготувати договір про розмежування морських просторів. Як зазначив К. Грищенко, на цій стадії потрібно залучення вузькопрофільних фахівців, які повинні вирішити деталі відповідно до норм, що застосовуються при делімітації морських просторів. У цьому є своя специфіка, свої школи і порядки. МЗС двох країн будуть забезпечувати політичний супровід, щоб процес не затягувався». Лавров підкреслив, що врегулювання питання «може бути тільки комплексним». «І ми повинні зрозуміти, як уже досягнута згода по, власне, Керченській протоці так це і буде зроблено в Азовському морі і в Чорному морі. Але це вже, повторюю, другорядна річ», – додав він. За словами Лаврова, «Керченська протока – життєво важлива артерія і для Росії, і для України». «Це вихід в Азовське море. У контексті геополітичних міркувань і рухів, які пов'язані з вуглеводнями, з транзитним та іншим потенціалом цього найважливішого регіону, Азовське море, його правовий режим, звичайно має значення».¹⁴²

Загалом, оцінки експертів результатів ялтинської зустрічі у більшій мірі схиляються до позитивних. Екс-міністр закордонних справ України А. Зленко (1991-1994 рр.) вважає, що повернення до цієї, багато років нерозв'язної теми, вже досягнення. «Приємно, що взагалі відбуваються ці зустрічі. Вони дають можливість вирішувати якісь питання. Це була чергова зустріч, яка відповідає тому зовнішньополітичному пріоритету, який взяла нова влада... У цьому плані є позитив. У той же час екс-міністр зазначає «недосягнутість» результатів зустрічі. «Що стосується прийнятих рішень, може це і не зовсім те, чого хотілося б, але Росія, в принципі, дала згоду на розмежування Азовського моря і Керченської протоки. І хоча ці декларації дуже скромні, можна їх назвати деклараціями про наміри йти вперед. Як би там не було, ця декларація дає надію на те, що далі будуть працювати експерти та завершувати вирішення цього питання. Воно дуже важливе».

Зі слів директора Української філії Інституту країн СНД В. Корнілова випливає, що і російська сторона очікувала чогось більшого. «Основні параметри компромісної домовленості були визначені задовго до цієї

¹⁴¹ Сайт Министерства транспорта Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosgranstroy.ru/rus/press/document5993.phtml>

¹⁴² Сайт ln.mid.ru [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ln.mid.ru/bdomp/ns-rsng.nsf/6bc38aceada6e44b432569e700419ef5/c32577ca001744b644257a9c004e903e!OpenDocument>

зустрічі. Незрозуміло, чому зараз обидва президенти не змогли прийти до остаточного рішення і договір до цих пір так і не підписаний. Але, за моїми відомостями, компроміс вже відбувся. Щодо каналу - то це взагалі складна ділянка моря в навігаційному відношенні. Проблема полягала в тому, що існував, прямо скажемо, відвертий бардак при проходженні кораблів різних держав через цю зону. Найчастіше використовувалося навігаційне обладнання і тієї, й іншої сторони, що призводило до певних конфліктів. Мало того, існував значний бардак і в разі якихось стихійних лих. Були випадки, коли там тонули кораблі і виникало питання: хто повинен нести відповідальність за те, що вони там затонули, на кого має покладатися їх підйом. Домовленість про зони відповідальності знімає масу цих питань».

Іншої думки В. Огризко, экс-міністр закордонних справ України: «Нам кажуть: ми, по-перше, будемо ходити по вашому каналу безкоштовно, по-друге, ми ще будемо з вами спільно цим каналом керувати. Це мені нагадує ситуацію, коли сусід приходять до сусіда і каже: це твоя кухня і харчі, але ми тут разом будемо готувати і їсти яечню». Екс-міністр вважає, що українська влада йде на контрпродуктивні поступки.

Створення спільної компанії по управлінню каналом підтримує директор компанії «Berta Communications» Т. Березовець. «Рішення України і Росії створити спільну корпорацію в певній мірі відповідає інтересам України. Хоча б навіть з тієї точки зору, щоб зменшити ризик нанесення непоправної шкоди екологічній системі, як це трапилося в 2007 р., коли в море потрапило близько 7 тисяч тонн сірки і близько 2 тисяч тонн нафтопродуктів. Все було пов'язано з тим, що Росія, намагаючись уникнути плати за прохід своїх суден через Керченську протоку, попросту перевантажувала небезпечні, токсичні вантажі прямо в морі», – пояснює він, і визнає одночасно, – зрозуміло, що це не найкраще рішення, і краще, щоб це питання залишалося у віданні України, але, якщо така корпорація буде створена, це необхідно вітати».

Отже, делімітація морських кордонів України та Російської Федерації виявилася більш складним питанням. З самого початку переговорного процесу воно стало предметом окремих дискусій, що відбувалися у трьох питаннях: Керченська протока, Азовське море, спеціальні економічні зони. Відмінність поглядів їх вирішення вело до затягування дискусії та численних зустрічей. У ході їх проведення неодноразово мінялися точки зору, тимчасово встановлені правові статуси Азовського моря та Керченської протоки, сторони йшли на односторонні дії з метою політичного тиску на співрозмовника. Це не лише перешкоджало досягненню домовленості, але й нормальному економічному розвитку прикордонних регіонів. Саме останній фактор і став врешті-решт причиною зближення країн та пошуку оптимального рішення – необхідність плідної співпраці в інтересах обох сторін.

Проте час вніс свої корективи. Анексія Криму та початок військового конфлікту на Сході України, що відбулися в результаті політичної кризи 2013-2014 років, поставили це питання в невизначений стан. Втрата

Україною контролю над Кримським півостровом автоматично унеможливила контроль з її боку над Керченською протокою та морським кордоном, а будівництво Керченського мосту обмежило вантажність кораблів, що проходили в українські порти.

ВИСНОВКИ

Торкаючись питання делімітації та демаркації українсько-російського кордону у цілому, необхідно відзначити його розтягнутість у часі та взаємопов'язаність із рядом інших аспектів двосторонніх відносин. Умовно його можна розділити на 5 етапів: 1) 1991-1996 рр.; 2) 1996-2003 рр.; 3) 2004-2010 рр.; 4) 2010-2014 рр.; 5) 2015-2018 рр. Проходження кожного з них відбувалося в умовах активного вирішення більш нагальної проблеми двосторонніх відносин (відмова від ядерної зброї, поділ Чорноморського флоту, зовнішньополітичний вектор) та залишкової уваги до самого питання кордонів. Кордон, з самого початку, став не основою побудови нових взаємин України та Російської Федерації, а засобом маніпуляцій та впливу.

Період 1991-1996 рр. характеризувався внутрішньою розбудовою політичної, економічної, військової систем України і Росії та, як наслідок, відсутністю переговорного процесу. Держави мали виробити засади подальшого функціонування, вирішити ряд нагальних проблем (розподіл Чорноморського флоту, вивіз ядерної зброї з України), подолати політичні та економічні кризи, що виступали на початку 90-х років ХХ ст. основною загрозою їх цілісності та незалежності. Виходячи з цього, країни, на численних міждержавних зустрічах, підписували двосторонні домовленості в яких підтверджували адміністративну лінію державного кордону, що існувала в радянський період як міждержавний кордон. Зокрема, можна згадати Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (1991 р.), Угоду між Україною та Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин (1992 р.), Декларацію про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав СНД (1994 р.) тощо. Ніяких конкретних домовленостей з досліджуваної проблеми у цей період підписано не було. Головна увага України в цей час була прикута до оформлення кордонів з західними сусідами: Польщею, Словаччиною, Угорщиною. Певну роль у цьому відіграла невизначеність зовнішньополітичного курсу України. Створення на теренах СРСР нової міжнародної організації СНД, в умовах ностальгії за минулим, та перспективою європейської інтеграції, тривалий час вивчалася українською владою. Лише після появи висловлювань, щодо створення наднаціональних органів управління в рамках співдружності, Україна остаточно віддає перевагу розбудові суверенітету.

Початок конструктивного діалогу припадає на 1996 р. Цьому сприяло створення спеціальних робочих груп і комісій. Україна відходить від ідеї «спільних кордонів в рамках СНД», проте в українсько-російських відносинах з'являється фраза «стратегічне партнерство». Намагаючись пришвидшити процес делімітації кордонів, на фоні загального потепління відносин, сторони виокремлюють декілька напрямків обговорення: делімітації сухопутного кордону, делімітації морських кордонів. При цьому в останньому напрямі під час першої зустрічі було виділено три піднапрями: делімітації Азовського моря, визначення правового статусу Керченської

протоки, делімітація континентального шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі. Однак загальний розвиток переговорного процесу не приніс очікуваних результатів. Відносно швидко відбулося розмежування українсько-російського кордону суходолом. На 2001 р. відзначалася 95% готовність делімітаційних робіт, а в 2003 р. відбулося підписання відповідного договору. Проте, зміст угоди не мав положень про демаркацію кордону. Це обумовило продовження переговорного процесу та затягування завершення роботи ще на роки. Складною залишалась і ситуація в сфері делімітації морських меж, особливо Азовського моря та Керченської протоки. З самого початку діалогу Російська Федерація зайняла жорстку позицію щодо необхідності закріплення за водними територіями статусу «внутрішніх вод двох держав» та відсутності потреби проведення кордону. Свої міркування їй згодом вдалося закріпити в низці міждержавних договорів, найвагомим з яких є Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон (підписано 28 січня 2003 р.). Розгортання дипломатичного протистояння засвідчило політичний підтекст обговорюваних питань, прагнення Російської Федерації зберегти контроль в регіоні, отримати максимальний доступ до економічних ресурсів прикордонних територій.

Розбіжності України і Російської Федерації щодо вирішення обговорюваних питань ще більше проявилися після 2004 р. Перемога на президентських виборах у 2004 р. В. Ющенка принесла нові віяння в українську політику, серед яких головне місце займала ідея євроінтеграції. Це відразу позначилося на характері міждержавних стосунків, що фактично зайшли в глухий кут. У питанні демаркації сухопутного кордону проходить серія безрезультативних зустрічей. У 2009 р. українська сторона навіть мала намір поскаржитися до міжнародних інстанцій на Російську Федерацію через гальмування переговорного процесу. Невирішеним залишалось і питання делімітації морських кордонів. Тиснучи на Росію намірами односторонньої делімітації та демаркації, Україна апелювала обіцянками Європейського Союзу щодо угоди про асоційоване членство. Однак коли їй у цьому було відмовлено, позиції переговорних сторін почали схилятися до діалогу.

Додатковим каталізатором поновлення переговорного процесу стала перемога на президентських виборах 2010 р. В. Януковича. Зміна політичного керівництва України сприяла потеплінню українсько-російських відносин, зростанню кількості міждержавних візитів та відкривала, у плані завершення правового оформлення українсько-російського кордону, гарні перспективи. Так у 2010 р. було підписано угоду про демаркацію кордону, сформовано демаркаційні комісії та почато активну роботу у цьому напрямку. У питанні морських кордонів домовлено, що Азовське море поділяється не за принципом серединної лінії (60/40), а у рівних частинах (50/50). Сформовано нову переговорну позицію Росії щодо Керченської протоки – тепер ця ділянка розглядалася як історичні води, що перебувають у спільному використанні України і Російської Федерації, а Керч-Єнікальський канал переходив з власності України у спільне користування. Стала

зрозумілою і причина затягування вирішення цього питання: транспортні можливості, видобуток вуглеводнів. Тому можна констатувати, якщо при вирішенні питання делімітації сухопутного кордону головну роль відіграла зовнішньополітична стратегія, то морського - економічна.

Неочікуваний поворот подій 2014 року (майдан, втеча В. Януковича) поставив питання кордонів в розряд найважливіших. Анексія Криму та початок військового конфлікту на Сході України перекреслили усю попередню роботу. Досягнуті домовленості втратили сенс, а обидві країни почали вдаватися до односторонньої демаркації кордону та розриву транспортної інфраструктури. Невизначеності знову набули питання приналежності акваторії Азовського моря, судноплавства в Керченській протоці, розробки морських шельфів. Засуджуючи дії Москви, Україна намагається знайти підтримки світової спільноти, ООН, проте, як засвідчує світова практика, вирішення територіальних питань/конфліктів довготривала справа, яка розпочинається лише після початку конструктивного двостороннього діалогу конфліктуючих сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУ

1. Делимитация. Отдадим России часть Украины? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vlasti.net/news/88935>
2. "Газпром" і "Нафтогаз" пришвидшать створення СП для розробки Паласу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-energy.org/post/16177>
3. Створення СП з "Газпромом" є згубним проектом для України – експерт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimea.unian.net/ukr/detail/22304>
4. Басыгысов В. Декларация о государственном суверенитете Российской Федерации как источник развития современной России / В. Басыгысов // Ил-Тумэн. – 2009. – №6. – С.2
5. Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В.Боечко, О.Ганжа, Б.Захарчук. – К. : Основа. – 1994. – С. 23.
6. В ближайшее время транспортный коридор ТРАСЕКА сможет удовлетворить все ожидания в сфере перевозок грузов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://transport-journal.com/komentarii-obzori/v-blyzhajshee-vremya-transportnyij-korydor-traseka-smozhet-udovletvoryt-vse-ozhydanyya-v-sfere-perevozok-hruzov/>
7. В Черном море идет наращивание вооружений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.blacksea.su/397_news.html
8. Васеленко В. Брифінг у МЗС / В. Власенко // Урядовий Кур'єр. – 1996. – 22 серпня. – С.2
9. Вдвоем на море. Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ua/doc/1858067>
10. Верховный Совет Российской Федерации постановление от 9 июля 1993 года № 5359-I о статусе города Севастополя. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%92%D0%A1_%D0%A0%D0%A4_%D0%BE%D1%82_09.07.1993_%E2%84%96_5359-I
11. Відбулося п'яте засідання українсько-російської демаркаційної комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://26.com.ua/ua/dnews/v/47427>
12. Власенко В. Оптимізм посла Росії / В. Власенко // Урядовий кур'єр. – 2001. – 26 січня. – С.3
13. Высоцкий А. Делить все – таки нужно! / А. Высоцкий // Зеркало недели. – 1998. – 12 сентября. – С.5
14. Генассамблея ООН приняла резолюцию в поддержку территориальной целостности Украины. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1079720>
15. Гостей зустрічає Москва // Урядовий кур'єр. – 2001. – 29 листопада.

– С.1

16. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов. В 3 т., 4 кн. Т. 1. Кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической директории / АН УССР. Ин-т истории; Арх. упр. УССР. Центр. гос. арх. Октябрьской революции и соц. строительства УССР; Редкол.: С.М. Короливский (отв. ред.) и др.; Ред. тома И. К. Рыбалка. – К.: Наук. думка, 1967. – 875 с.
17. Граница: какой ценой? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zn.ua/POLITICS/granitsa_kakoy_tsenoy-108365.html; СМІ: Україна может потерять часть суверенитета, приняв предложения РФ по разграничению морских пространств [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
18. Граница: понятие и термины // Отечественные записки. – 2002. - №6. – с.23-26.
19. Грищенко И. Украина и Россия приступили к демаркации границы между государствами / И. Грищенко. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kommersant.ua/doc/2062499>
20. Данные грузоперевозок Мариупольского морского порта. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.marport.net/?q=content/%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D0%BE-%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%B5>
21. Декларация о государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Социалистической Республики // Ведомости СНД и ВС РСФСР. – 1990. – №2. – С.22.
22. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – N 31. – С.429.
23. Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.1513.0>
24. Делимитация. Отдадим России часть Украины? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vlasti.net/news/88935>
25. Демаркація Україно-Російського кордону обов'язково буде // Урядовий кур'єр. – 2001. – 1 серпня. – С.3
26. Держава починається з кордону: круглий стіл // Політика і час. – 1996. – №7. – С. 20-29.
27. Для чого Росія укріплює кордон із окупованою частиною Донбасу? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.radiosvoboda.org/a/29255383.html>.

28. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_157
29. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // *Голос України*. – 1999. – 13 січня. – С. 4-5.
30. Дрошенко П. Історія України 1917-1923 рр. У 2-х т. Т.2 Українська Гетьманська держава 1918 р. / П. Дорошенко. – Ужгород. – 1930. – С. 174. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.hurtom.com/culture/books/other/7148-doroshenko-d.-storja-ukrani-1917-1923.html>
31. Евроазиатский транспортный коридор (проект ТРАСЕКА) (справочная информация). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mid.ru/nsd/dipcon.nsf/a591a1e97b9a36ce43256a0c003fb95e/d89d3102220efc4443256a29003c4e06?OpenDocument>;
<http://www.regnum.ru/news/651511.html> Строительство канала Каспий-Азов грозит катастрофическими последствиями
32. Екс-посол США: Янукович має зробити вибір і шукати план Б. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/06/6/6991576/>
33. Завгородня І. Чужі / Інна Завгородня // *Український тиждень*. – 2010. – №1-2. – С. 26 – 29.
34. Что Украина и Россия подпишут 17 мая? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravda.org.ua/1476>.
35. Закон Про державний кордон України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>
36. Закон РФ от 1 апреля 1993 г. N 4730-І "О Государственной границе Российской Федерации". [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://base.garant.ru/10103372/>
37. Закон СССР О реорганизации органов государственной безопасности. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bestpravo.ru/sssr/gn-instrukcii/t8a.htm>
38. Запасы нефти и газа. Сайт газпрома [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazprom.ru/about/production/reserves/>
39. Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про співдружність незалежних держав. Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2003-12>
40. Заява щодо договірно-правового оформлення російсько-українського державного кордону. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_302
41. Заявление пресс-секретаря Президента Российской Федерации П. Вощанова // *Российская газета*. – 1991. – 27 августа. – С.2.
42. Україна готова поступитися частиною моря на користь Росії.

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://newsru.ua/ukraine/11feb2011/moremore.html>
43. Карта-схема ледової обстановки в Азовському морі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.blackseanews.net/read/35914>
44. Київ і Москва домовилися про параметри кордону в Азовському морі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://dt.ua/POLITICS/kiyiv_i_moskva_domovilisya_pro_parametri_kordonu_v_azovskomu_mori.html
45. Кондратьєва Н. Український кордон. Ключ вже у Росії / Н. Кондратьєва. . [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://joom.org.ua/post/ukrayunskyu-kordon-kluach-vche-u-rosiyu>
46. Конституційні акти України. 1917-1920 : Невідомі конституції України / наук. ред. і упоряд. Ю.Д. Прилюк, В. Ф. Жмир. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
47. Концепция национальной безопасности Российской Федерации в 1996-2000 годах подготовлена по заказу Центрального Совета Всероссийского общественно-политического движения Духовное наследие. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://viperson.ru/wind.php?ID=215520&soch=1>
48. Костомаров М. Две русские народности / М. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3 – С. 33-80.
49. Кубійович В. Територія України і суміжних земель. Видання 2 / В. Кубійович. – Краків-Львів. – 1943. – С. 18-20.
50. Меморандум про співробітництво в охороні державних кордонів України, Республіки Білорусь, Російської Федерації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_001
51. МЗС обіцяє, що переговори про делімітацію морського кордону з Росією буде завершено в 2011 році. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.ua/ukraine/21dec2010/demarkac.html>
52. Мировая угода з "Венко Прикерченська". [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://korrespondent.net/business/press_release/1057261-mirova-ugoda-z-venko-prikerchenska
53. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.
54. На расчистку акватории Волго-Каспийского канала Росморпорт выделяет в 2012 году 400 млн. рублей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.morvesti.ru/news/index.php?news=14961>
55. О возрождении Великого Шелкового Пути. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wprg.ru/?p=2507>
56. Очередной раунд переговоров между РФ и Украиной по делимитации Азовского и Черного морей пройдет в сентябре 2005г. в Киеве. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20050616182319.shtml>

57. Пахар О. Море навпіл / О. Пахар // ПіК. – 2000. – №13. – С.12
58. Положення про Державний комітет у справах охорони державного кордону України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071/2000>
59. Постановление ЦИК СССР «О урегулировании границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой» // Известия. – 1925. – 16 октября.
60. Приграничные райотделы милиции России и Украины смогут обмениваться информацией в режиме реального времени. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/1297572.html>
61. Про Державну програму розвитку мережі пунктів пропуску через митний кордон України та відповідної сервісної інфраструктури. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/112/92-%D1%80%D0%BF>
62. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1235-15>
63. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : навч. посібник / Н.В. Пронюк. – К. : КНТ, 2010. – 280 с.
64. Протокол другого засідання Змішаної Українсько-Російської комісії по співробітництву. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_237
65. Протокол першого засідання Збірник "Україна - Росія. 1990 – 2000 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_236
66. Протокол про введення в дію Положення про Головне командування Об'єднаних Збройних Сил Співдружності Незалежних Держав. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_093
67. Протокол про втрату чинності Угоди між Україною і Російською Федерацією про створення Змішаної українсько-російської комісії по співробітництву від 16 січня 1996 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_338
68. Протокол п'ятого засідання Змішаної Українсько-Російської комісії по співробітництву. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_264
69. Путин подписал указ об упразднении Росграницы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tass.ru/politika/2634482>
70. Результати діяльності Державної прикордонної служби України у 1991-2011 рр. Аналітичний матеріал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ua/activities/osd_results/osd_results_2.htm

- 71.Рішення про Меморандум Ради глав держав Співдружності Незалежних Держав "Основні напрямки інтеграційного розвитку Співдружності Незалежних Держав" і Перспективний план інтеграційного розвитку Співдружності Незалежних Держав. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://uazakon.com/documents/date_6v/pg_gdnsxp/index.htm
- 72.Роман уха О. М. Демаркація українсько-російського кордону / О.М. Романуха // Молодий вчений. - №4, квітень 2016. – С. 318-322
- 73.Романуха О.М. Місце кордону в системі сучасних українсько-російських відносин / О.М. Романуха // Історичні і політологічні дослідження: Зб. ст. / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2008. – №3-4 (39-40). – С. 233-240.
- 74.Романуха О.М. Хрестоматія з історії України : для студ. екон. та торг. профілю / О.М. Романуха. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. – С. 258.
- 75.Російський варіант делімітації морського кордону позбавить Україну газоносної площі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://dt.ua/POLITICS/rosiyskiy_variant_delimitatsiyi_morskogo_kordonu_pozbavit_ukrayinu_gazonosnoyi_ploschi2.html14:46
- 76.Росія не хоче проводити кордон у Керченській протоці. Пропонує розділити її на зони відповідальності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.ua/ukraine/09dec2010/ukrusel.html>
- 77.Росіяни бояться обману з української сторони щодо делімітації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: •
<https://ukranews.com/news/158656-smu-rossyua-boytsya-hto-ukrayna-ee-obmanet-v-voprose-delymytacyu-morskoj-granycy>
- 78.Россия и Казахстан намерены соединить Каспийское и Азовское моря, и этот план чреват далеко идущими геополитическими последствиями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.wprg.ru/archives/1772>
- 79.Россия и Украина делят Азовское море. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dni.ru/polit/2006/6/6/84688.html>
- 80.Россия не хочет проводить границу в Керченском проливе. Предлагает разделить его на зоны ответственности время публикации: 9 декабря 2010 г., 13:38
<http://www.rus.newsru.ua/ukraine/09dec2010/ukrusel.html>
- 81.Сайт ln.mid.ru [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.ln.mid.ru/bdomp/ns-rsng.nsf/6bc38aceada6e44b432569e700419ef5/c32577ca001744b644257a9c004e903e!OpenDocument>
- 82.Сайт psneft. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.psneft.ru/news/75/>
- 83.Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html>
- 84.Сайт газпрома [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <http://www.gazprom.ru/>
85. Сайт Державної прикордонної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dpsu.gov.ua/ua/static_page/261.htm
86. Сайт Министерства транспорта Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosgranstroy.ru/rus/press/document5993.phtml>
87. Сайт Совета по внешней обороне и политике. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svop.ru/>
88. Сайт Федерального агентства по обустройству государственной границы Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<https://web.archive.org/web/20160306205547/http://rosgranitsa.ru/ru/activity/international/countries>
89. Самарченко А. Який повинен бути кордон з Росією? / А. Самарченко // Урядовий кур'єр. – 1995. – 4 грудня. – С. 13
90. Соломко И. Жизнь крайних / И. Соломко // Корреспондент. – 2012. – № 15. – С. 11.
91. Строительство канала Каспий-Азов грозит катастрофическими последствиями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/651511.html>
92. Сумська И. Власть, История / И. Сумская. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.xxivek.com.ua/article/10780>
93. Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_365
94. Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/643_018
95. Угода між Україною і Російською Федерацією про співробітництво і взаємодію з прикордонних питань. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_113
96. Угода між Україною і Російською Федерацією про створення Змішаної українсько-російської комісії по співробітництву. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_190
97. Угода про інформаційне забезпечення системи управління та захист секретів Об'єднаних Збройних Сил Співдружності Незалежних Держав та Збройних Сил держав-учасниць угоди. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_130
98. Угода про організацію медичного забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей, працівників та службовців Збройних Сил держав-учасниць Співдружності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_133

99. Угода про охорону державних кордонів і морських економічних зон держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_110
100. Угода про принципи комплектування Прикордонних військ Співдружності та проходження в них військової служби. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_124;
http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_120
101. Угода про співробітництво держав-учасниць Співдружності щодо забезпечення стабільного положення на їхніх зовнішніх кордонах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_089
102. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав. Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_077
103. Україна готова поділитися с Росією Керченським проливом ради скорейшей демаркації границі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rus.newsru.ua/ukraine/30dec2009/deemmar.html>
104. Україна настаивает на скорейшей демаркації границі с РФ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.rbc.ru/politics/05/12/2009/5703d8189a7947733180cfe9>
105. Украинская граница. Ключ уже у России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.glavred.info/archive/2012/07/20/110713-2.html>
106. Україна готова поступитися частиною моря на користь Росії час публікації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.newsru.ua/ukraine/17may2010/demarcas.html>
107. Україна-Росія, 1990-2000рр.: Документи і матеріали /Ред. кол.: О.О. Чалий, Г.В.Беденніков та ін. – К.:Юрінком Інтер, 2001. – 776с.
108. Українська сторона вважає прийнятними пропозиції Росії щодо азово-керченського кордону. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://dt.ua/POLITICS/ukrayinska_storona_vvazhae_priynyatnimi_propozitsiyi_rosiyi_schodo_azovo-kerchenskogo_kordonu.html
109. Українсько-російський кордон [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<https://www.dw.com/uk/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD/t-40000332>

110. Федеральная пограничная служба Российской Федерации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.panorama.ru/PRAV/fps.shtml>
111. Федеральный закон от 15 июля 1995 г. N 101-ФЗ "О международных договорах Российской Федерации". [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/act/base/10103790/>
112. Федеральный закон от 18 июля 2006 г. N 109-ФЗ "О миграционном учете иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации". [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/12148419/>
113. Хартію про стратегічне партнерство підписали Україна і США. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.radiosvoboda.org/a/1361454.html>
114. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л. Д. Чекаленко, С.Г. Федуняк; за заг. ред. Л. Д. Чекаленко. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. – 464 с.
115. Эстония удивлена позицией России, требующей пересмотра границы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.liga.net/news/world/724530-estoniya_udivlena_pozitsiey_rossii_trebuyushchey_peresmotra_granitsy.html
116. Як живуть українці на російському кордоні? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.radiosvoboda.org/a/video-kordon-ukraina-rosiia/29468229.html>.
117. Про Державну прикордонну службу України. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%83%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%83%20%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D1%83>
118. Закон про державний кордон України. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>
119. Закон про правонаступництво України. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>
120. 10:40 05.06.2006
121. Конвенція ООН з морського права. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/lawsea.shtml
122. Переговори по границам Азовского и Черного морей закончились ничем. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://flot2017.com/index.php/item/news/7703> 18.06.09 12:17

123. Російсько-Українська Декларація. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_085/card3
124. Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_365

Наукове видання

МОНОГРАФІЯ

Романуха Олександр Миколайович, канд. іст. наук

**Оформлення правового статусу сучасного
українсько-російського кордону**